

Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Temel Hak ve Hürriyetleri Bağlamında Vakıf Kurma Hakkı

Sümeyye ULUSOY

Araştırma Görevlisi, KTO Karatay Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Konya, Türkiye
sumeyye.ulusoym@karatay.edu.tr, (Sorunlu Yazar / Corresponding Author)

Makale Bilgileri

ÖZ

Makale Geçmişi

Geliş: 09.02.2022

Kabul: 29.03.2022

Yayın: 04.04.2022

Anahtar Kelimeler:

Osmanlı Devleti,
Gayrimüslim Tebaa, Temel
Hak ve Hürriyetler, Vakıf
Kurma Hakkı, Millet
Sistemi

Osmanlı Devleti, tarihin en güçlü ve en uzun ömürlü İslam devletlerinden biridir. Osmanlı Devleti'nin uzun ömürlü olmasını sağlayan en önemli etken, farklı etnik ve dini yapıdaki insanları aynı çatı altında toplayan hoşgörü anlayışını benimsemiş olmasıdır. Osmanlı Devleti, Gayrimüslim tebaasını bu hoşgörü anlayışının bir tezahürü olan, İslam kültürünün genel anlayışı ile uyuşan ve Fatih devrinde daha da sistematik hale getirilen millet sistemine göre yönetmiştir. Millet sistemi, güçlü bir merkezi idarenin kontrolü altında, her dini grubun kendi din adamları önderliğinde yarı özerk bir idareye sahip olduğu yönetim şeklini ifade eder. Osmanlı Devleti'nde farklı yapıdaki insan topluluklarının bir arada huzur içinde yaşamış olmasının bir başka sebebi de Osmanlı Devleti'nin, bir İslam devleti olmasına rağmen, Müslümanlara tanıdığı hakların neredeyse tamamını, Gayrimüslimlere de tanımasıdır. Bu haklardan en önemlisi de vakıf kurma hakkıdır.

Vakıf, bir malın hayır yapmak amacıyla mülkiyetinin Allah'a; menfaatinin ise kamuya bırakılmasıdır. Osmanlı dönemindeki Vakıflar, günümüzde en önemli devlet faaliyetlerinden olan eğitim öğretim hizmetleri, sağlık hizmetleri, kültür hizmetleri, güvenlik ve ulaşım hizmetleri, sosyal güvenlik hizmetleri, şehircilik hizmetleri ve ekonomik hizmetler gibi daha birçok kamu hizmeti faaliyetinin yürütülmesini sağlamaktaydılar. Vakıfların Osmanlı toplumdaki bu hizmetleri ve etkileri göz önünde bulundurulduğunda; Gayrimüslim topluluklara vakıf kurma hakkının tanınması, Gayrimüslimlere vakıflar aracılığıyla ayrı bir yönetim özerkliği verildiği izlenimi uyandırmaktadır. Bu durum ise merkeziyetçi ve otoriter bir yapıya sahip olan Osmanlı Devleti'nin yönetim anlayışı ile çelişmektedir. Bu bağlamda Osmanlı Devleti, Gayrimüslimlerin vakıf kurma hakkı ile devlet otoritesi arasında bir denge kurmuştur ve Gayrimüslimlerin vakıf kurma hakkını Müslümanlardan farklı sınırlandırmalara tabi tutulmuşlardır. Ancak Gayrimüslimlere getirilmiş olan bu sınırlamalar, onların vakıf kurmalarına esastan engel teşkil edecek nitelikte olmamıştır ve vakıflar aracılığıyla kamu hizmeti niteliğindeki toplum ihtiyaçlarını giderebilmişlerdir.

The Right to Establish a Foundation in The Context of The Fundamental Rights and Freedoms of Non-Muslims in the Ottoman State

Article Info

ABSTRACT

Article History

Received: 09.02.2022

Accepted: 29.03.2022

Published: 04.04.2022

Keywords:

Ottoman Empire, Non-Muslim Subjects, Fundamental Rights and Freedoms, Right to Establish Foundations, Millet System.

The Ottoman Empire is one of the strongest and longest lasting Islamic states in history. The most important factor that ensures the longevity of the Ottoman Empire is that it has adopted the understanding of tolerance that gathers people of different ethnic and religious structures under the same roof. The Ottoman Empire governed its non-Muslim subjects according to the millet system, which was a manifestation of this understanding of tolerance, which was compatible with the general understanding of Islamic culture and was made more systematic during the reign of Fatih. Millet system refers to the form of government in which each religious group has a semi-autonomous administration under the leadership of its own clergy, under the control of a strong central government. Another reason why human communities of different structures lived together in peace in the Ottoman Empire is that the Ottoman Empire, despite being an Islamic state, gave almost all the rights it gave to Muslims to non-Muslims. The most important of these rights is the right to establish a foundation.

Foundation, the property of a property for the purpose of doing good to Allah; its interests are left to the public. Foundations in the Ottoman period provided the execution of many public service activities such as education and training services, health services, cultural services, security and transportation services, social security services, urban services and economic services, which are among the most important state activities today. Considering these services and effects of foundations in Ottoman society; The recognition of the right to establish foundations for non-Muslim communities gives the impression that non-Muslims are given a separate administrative autonomy through foundations. This situation contradicts the administrative understanding of the Ottoman Empire, which had a centralized and authoritarian structure. In this context, the Ottoman State established a balance between the right of non-Muslims to establish foundations and the state authority, and the right of non-Muslims to establish foundations was subject to different restrictions than Muslims. However, these restrictions imposed on non-Muslims were not such as to prevent them from establishing foundations, and they were able to meet the public service needs of the society through foundations.

Atıf/Citation: Ulusoy, S. (2022). Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Temel Hak ve Hürriyetleri Bağlamında Vakıf Kurma Hakkı, *Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 5(1), s.161-182..

Plagiarism: Bu makale intihal programında taranmış ve en az iki hakem incelemesinden geçmiştir. // This article has been scanned via a plagiarism software and reviewed by at least two referees.

"This article is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/). (CC BY-NC 4.0)"

GİRİŞ

Osmanlı Devleti, İslam Hukuku kurallarına göre yönetilen bir devlettir. Osmanlı Devleti'nin ve dahi Türk milletinin ilk anayasası olarak kabul edilen, 1876 Kanunu Esasi'nin 3 ve 4. maddelerine göre Osmanlı Devleti'nde benimsenen dinin İslam Dini olduğu anlaşılmaktadır. Bu sebeple İslam Devletlerinde ve dolayısıyla Osmanlı Devleti'nde vatandaşlık kurumu modern vatandaşlık kurumu gibi ülkenin sınırlarına bağlı değildir. Çünkü İslam devlet anlayışına göre din ve devlet iç içedir ve bütün Müslümanlar nerede olursa olsun "ümme" çatısı altında toplanmaktadırlar. Yani İslam hukuku kurallarına göre vatandaşlık kavramının karşılığı aynı dil, renk, ırk ya da aynı ülke sınırları içinde doğmak değildir. İslam hukuku kurallarına göre vatandaşlık kavramının karşılığı, inanç noktasında insanların hangi dini benimsediğidir. Bir insan, İslam dinini benimsemiş ise o nerede olursa olsun Osmanlı Devleti vatandaşı; benimsememiş ise daha sonra içeriği açıklanacak olan "zimmi, müste'men ve harbiler" statüsündedir. Bu çalışmada ise Gayrimüslimler ifadesi ile anlatılmak istenen Osmanlı Devleti topraklarında zimmi statüsünde bulunan tebaadır.

Osmanlı Devleti, tebaasını her ne kadar Müslim-Gayrimüslim olmak üzere iki ayrı vatandaşlığa tabi tutmuş olsa da her iki gruba da temel hak ve hürriyetleri kullanma yönünden benzer statüler tanımıştır. Ancak Gayrimüslim tebaanın Müslümanlar arasında asimile olmaması ve güvenlik sebebiyle bazı temel hak ve hürriyetleri kullanmaları Müslümanlardan daha fazla sınırlandırılmıştır.

Osmanlı Devleti'nde Müslümanlara ve Gayrimüslimlere tanınan temel hak ve hürriyetler, İslam hukuku ile çerçevelendirilmiştir. Bu sebeple bu çalışmada öncelikle İslam hukukunun Gayrimüslimlere tanıdığı temel hak ve hürriyetlere genel hatlarıyla değinilir iken; vakıf kurma hakkına özellikle yer verilmiştir. Çalışmanın devamında İslam hukukuna göre çerçevesi çizilmiş olan bu temel hak ve hürriyetlerin özellikle vakıf kurma hakkının Osmanlı Devleti'ndeki kapsamına ve sınırlarına yer verilmiştir.

Osmanlı Devleti, izlemiş olduğu hoşgörü politikası ile çağdaşları arasında gayrimüslimlere görülmemiş bir hürriyet ortamı sağlamıştır. Bunun en güzel tezahürünü onlara tanınmış olan vakıf kurma hakkı oluşturmaktadır. Osmanlı Devleti hem Müslümanlar açısından hem de Gayrimüslimler açısından vakıf kurma hakkında benimsemiş olduğu ilkelerle öyle muntazam bir denge kurmuştur ki kurduğu bu denge ile hem kamu hizmeti niteliğindeki iş ve işlemlerin devlet hazinesine olan yükünü azaltmış hem de bu denge ile kurulan düzen, çağdaşları arasında en hürriyetçi düzen olarak kabul edilmiştir. Günümüzde ise modern kanunlara göre belirlenen ilkeler ışığında Gayrimüslim vakıfları olan cemaat vakıflarına hem tüzel kişilik tanınmış hem de mal edinmelerinin yolu açılmıştır. Buna rağmen cemaatler, mevcut bu düzeni, yeterince hürriyetçi olmadığı gerekçesiyle eleştirilmektedir. Bu sebeple günümüz sistemlerine yol gösterici olmak gayesiyle Osmanlı'daki Gayrimüslim vakıf sistemi özellikle açıklanmaya muhtaç bir sistemdir.

I. Kavramsal Çerçeve

Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin temel hak ve hürriyetleri konusunda açıklanması önem arz eden kavramlar öncelikle "hürriyet" ve "hak" kavramlarıdır. Buna göre hürriyet, bir şeyi yapıp yapmama ya da belirli bir konuda nasıl davranacağını belirlemede serbest hareket etme

iradesidir¹. Hak ise benimsenen hukuk düzenlerince tanınmış olan yetkililerdir. Buna göre hak sahibi olan kişi, başkalarından bu haklarına saygı gösterilmesini bekleyebilir ve devletten de bu beklentisinin desteklenmesini talep edebilir². Temel hak ve hürriyetler de anayasada düzenlenerek anayasal bir güvenceye kavuşturulmuş olan hak ve hürriyetlerdir³.

Bu çalışmada temel hak ve hürriyetler kavramıyla anlatılmak istenen, yalnızca 1876 tarihli Kanunu Esasi'de yer alan hak ve hürriyetler değil; kanunnamelerde, fermanlarda ve diğer hukuki düzenlemeleri içeren metinlerde kabul edilmiş olan hatta yazılı bir metne sahip olmadığı halde İslam hukuku ilkeleri gereğince kabul görmüş olan ve Osmanlı tebaası tarafından kullanılan temel hak ve hürriyetlerdir. Zira Osmanlı tebaası, Osmanlı'nın ilk Anayasası olan 1876 tarihli Kanunu Esasi'ye kadar birçok hak ve hürriyetin kullanıcısı olmuştur.

Osmanlı tebaası Müslüman ve Gayrimüslim olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Müslümanlar nerede olursa olsun Osmanlı Devleti'nin vatandaşı sayılıyordu. Gayrimüslimler, dinlerine ve Müslümanlarla olan politik ilişkilerine göre de kendi içinde ayrımlara tabi tutulmuştu. Dine göre yapılan ayırımı gayrimüslimler, ehli kitap ve müşrikler olarak ikiye ayrılmaktaydılar. Müşrikler putlara tapan kesim iken ehli kitaplar; Tevrat, Zebur, ya da İncil'e inanan kesimdi⁴. Gayrimüslimler, Müslümanlarla kurdukları politik ilişkilere göre ise üç farklı grupta toplanmaktaydılar. Bunlar; Zimmiler, müste'menler ve harbilerdir. Harbiler, İslam devleti toprakları dışında yaşayan Gayrimüslimlerdi ve bu kişiler İslam devletinin korumasından yararlanamazlardı. Müste'menler, belirli bir süreliğine İslam devleti topraklarında oturma izni elde etmiş kişilerdi. Zimmiler ise İslam devleti egemenliğine girmiş ve sürekli olarak İslam devleti topraklarında yaşayacak olan kişilerdi. Zimmilik statüsü, zimmet adı verilen bir sözleşme ile kurulmakta ve bu sözleşme ile zimmilerin, İslam Devleti'nin koruması altına girmiş olduğu kabul edilmekteydi. Zimmet sözleşmesi yalnızca Ehli Kitap olan Gayrimüslimlerle yapılırdı, yani bir müşriğin, zimmilik statüsünü elde etme hakkı yoktu⁵. Zimmilik statüsünün temelleri ise ilk olarak

¹ Gözler, Kemal, *İnsan Hakları Hukukuna Giriş*, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa, 2017, s. 39.

² Aybay, Rona, *İnsan Hakları Hukuku*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2015, s. 3.

³ Gözler, Kemal, *Türk Anayasa Hukuku*, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa, 2019, s. 279; "Temel hak ve hürriyetler" kavramı, ilk bakışta bir temel hak ve hürriyetin, temel olarak isimlendirilmeyen hak ve hürriyete göre daha önemli olan gibi bir anlama gelmektedir. Ancak bu bakış açısı, kişiye göre değişen, şekli olmayan, maddi bir bakış açıdır. Böyle bir bakış açısıyla hangi hakların "temel" olduğu noktasında uzlaşma sağlanması çok zordur. Ancak "temel hak" kavramına maddi değil; şekli bakış açısıyla yaklaşırsa kavram üzerinde uzlaşma sağlanması kolaylaşacaktır. Buna göre "temellik" kavramı, normlar hiyerarşisi de göz önünde bulundurularak değerlendirilirse Anayasa'da yer alan haklar için kullanılması uygun olacaktır. Kısacası "temellik" kavramı, anayasal düzeyde bir tanıma ve koruma anlamına gelmektedir. Bkz. Gözler, 2017, s. 67.

⁴ Işık, Alper, *Türkiye'de Ulus-Devlet ve Gayri Müslim Azınlık*, On İki Levha Yayıncılık A.Ş., İstanbul, 2016, s. 38; Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebanın Yönetimi*, Risale Yayınları, İstanbul, 1990, s. 18; Bozkurt, Gülnihal, "İslam Hukukunda Zimmilerin Hukuki Statüleri", *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* C. 3, S. 1-4, 1987, s. 116-117; Ayber, Bahar, *Tanzimat'tan Lozan'a Türkiyede Azınlık Hakları*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı Anayasa Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2008, s. 29.

⁵ Cin, Halil ve Akgündüz, Ahmet, *Türk İslam Hukuk Tarihi*, Timaş Basım Ticaret ve Sanayi Anonim Şirketi, İstanbul, 1990, s. 454-455; Bozkurt, 1987, s.117-118; Koyuncu, Nuran, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Din ve Vicdan Hürriyetleri Bağlamında Mabetlerin Hukuki Statüsü*, Adalet Yayınevi, Ankara, 2014, s. 7-9; Bilgiç, Veysel K. "Osmanlı Devleti'nde Azınlıklar", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 21, 2013, s. 341-342; Tökel, Arif, "Ottoman Human Rights Practice: A Model of Legal Pluralism", *Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi*, C. 2, 2016, s. 204-205; Işık, s. 38; Ancak zamanla mecusilere, budistlere ve hindulara da zimmi olma hakkı tanınmıştır. Bkz. Cin, Halil ve Akyılmaz, S. Gül, *Türk Hukuk Tarihi*, Sayram Yayınları, Konya, 2009, s. 161. İslam hukukunda Gayrimüslimlerin Müslümanlarla olan ilişkilerinin ayet ve hadis zeminine oturtularak ayrıntılı bir incelemenin yapıldığı çalışma için

Medine Vesikasının 25. maddesinde atılmıştır⁶. Bu da bizlere Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin temel hak ve hürriyetlerini incelemeye önce İslam hukukuna göre Gayrimüslimlerin hukuki statülerinin ve temel haklarının incelemesinin zorunluluğunu göstermektedir.

II. İslam Hukukunda Gayrimüslimlerin Hukuki Statüsü Ve Temel Hak Ve Hürriyetleri

Gayrimüslim halkın İslam hukuku içindeki yerini tespit etmek ve önemini belirtmek, kuruluşundan yıkılışına kadar “ahkam-ı örfiye ve şer’iyye” ile yönetilmiş olan Osmanlı Devleti'nin sorunlarını ve yapısını anlamak bakımından oldukça gereklidir⁷. Osmanlı Devleti'nin bünyesinde gayrimüslimlerin sayısının milyonları bulduğu göz önünde bulundurulursa bu gereklilik daha da açık olarak ortaya çıkacaktır⁸.

İslam hukukuna göre halk iki ana gruba ayrılmaktadır. Bunlar; vatandaşlık hak ve ödevi olan Müslümanlar ile siyasal hakları ve benimsedikleri dine bağlı olarak kendilerine uygulanan hukuk kuralları açısından Müslümanlardan farklı olan zimmilerdir. Zimmiler, İslam devleti tarafından zimmet adı verilen bir sözleşmeye dayanılarak koruma altına alınmış topluluklardır⁹. Bu topluluklar, kendi dinlerini değiştirmeden, cizye ve haraç ödeme koşulu ile bir İslam devletinin korunmasından yararlanan ehli kitap kişilerden oluşur. Zimmet anlaşması ile zimmilerin mal ve can dokunulmazlıkları, din ve vicdan hürriyetleri İslam devleti tarafından koruma altına alınmaktadır. Düşmana karşı artık zimmileri İslam Halifesi koruma altına almış sayılmaktadır. Bunun karşılığı olarak da zimmiler, idareye bağlılık ve sadakat göstermek ayrıca yıllık vergi ödemek zorundadır. Bunlarla birlikte zimmiler, cizye ödemek koşulu ile askerlik yapmak zorunda değildir¹⁰.

Zimmiler diğer bir ifade ile Gayrimüslimler evlenme, boşanma, miras ve vasiyet gibi hukuki muamelelerinde, Bakara Suresi'nin 256. Ayeti¹¹ ve Yunus Suresi'nin 99. Ayeti¹² gereğince kendi hukuklarını uygulamakta serbesttir. Ancak tüm bunlarla birlikte İslam hukukunun genel

ayrıca Bkz. Çuak, Muhammed *Osmanlı Hukukunda Azınlıkların İbadet Hakkı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2015, s. 134-160.

⁶ Cin ve Akyılmaz, s. 161-162; GÜNEŞ, Mehmet, “Osmanlı Devleti'nin Gayrimüslim Tebaaya Yaklaşımında Dönemsel Değişimler”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, C. 3, S. 3, 2017, s. 14; Bilgiç, s. 341.

⁷ Ercan, Yavuz, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2001, s. 1.

⁸ 1884 yılındaki nüfus sayımlarına göre Osmanlı Devleti'nde 12.590.352 Müslüman nüfusu mevcut iken; 4. 553.507 Gayrimüslim nüfus mevcuttur. Bkz. Eryılmaz, s. 81; 1477 yılında İstanbul'da Müslüman nüfusu 9486 iken; Rum-Ortodoks nüfusu 9743, Yahudi nüfusu 1647, Ermeni nüfusu 1647, diğer gayrimüslimlerin sayısı 1014'tür.

⁹ Bozkurt, 1987, s. 115-117; Aydın, M. Akif, *Türk Hukuk Tarihi*, Beta Basım, Yayım, Dağıtım A.Ş., İstanbul, 2009, s. 145.

¹⁰ Bozkurt, Gülnihal, *Alman İngiliz Belgelerinin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1996, s. 8; Üçok, Çoşkun/ Mumcu, Ahmet/ Bozkurt, Gülnihal, *Türk Hukuk Tarihi*, Savaş Yayinevi, Ankara, 1996, s. 70; Cin ve Akyılmaz, s. 161-162; Ayber, s. 31-32; Zimmet sözleşmesinin ayrıntılı bilgisi için ayrıca Bkz. Kenanoğlu, M. Macit, *Osmanlı Devletinde Millet Sistemi ve Gayrimüslimlerin Hukuki Statüleri(1453-1856)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2001, s. 23-31.

¹¹ Bakara Suresi'nin 256 Ayeti'nin Meali: “Dinde zorlama yoktur. Doğru eğriden açıkça ayrılmıştır. Artık kim sahte tanrıları reddeder de Allah'a inanırsa kopmayan sağlam bir kulpa yapmıştır. Allah her şeyi işitir ve bilir.”.

¹² Yunus Suresi'nin 99. Ayeti'nin Meali: “Eğer rabbın dileseydi, yeryüzünde bulunanların hepsi topluca iman ederdi. Hal böyleyken, mümin olsunlar diye sen tutup insanları zorlayacak mısın!”.

ilkesi gereğince hukukun uygulanacağı şahıslar bakımından genel ilke mülkilik ilkesidir. Yani İslam ülkelerinde yaşan herkese, dini ne olursa olsun, kendilerine uygulanacak olan hukuk, İslam hukukudur. Bu sebeple İslam devleti topraklarında yaşayan Gayrimüslimlere İslam hukuku uygulanır¹³. Bu noktada da İslam hukukunun genel olarak hak ve hürriyeti hangi çerçevede değerlendirdiği bu bağlamda gayrimüslimlere hangi temel hak ve hürriyetleri tanıdığı önem arz etmektedir.

İslam hukuku hak ve hürriyetler konusunda Müslüman olan ve olmayan ayrımı gözetmeksizin tüm insanlığı bir bütün olarak değerlendirmiştir¹⁴. Ancak hak ve hürriyetlerin kullanımı, genel İslami çizgilerle belirlenmiştir. Kelamcılara göre insan, başıboş bir varlık değildir. İnsan sahip olduğu irade-i cüz'iyeye sebebiyle, tasarruflarında Allah'a karşı sorumludur. Buna göre temel hak ve hürriyetler, İslam inancı üzerine kuruludur. Buna göre temel hak ve hürriyetler ne kişinin kendisine ne de başkasına zarar vermeyi öngöremez ve destekleyemez. İslam hukukunda mutlak hak ve hürriyet yoktur. Günahtan sakınmayarak hür yaşamak isteyenler, "sefih, fasık, ehl-i delalet" gibi terimlerle adlandırılmışlardır. İslam hukukunda hak ve hürriyetler, İslami hükümlerin sınırları içinde bir hürriyettir. Bu sebeple müellifler, temel hak ve hürriyetler için "şer-i hürriyet" tabirini kullanmaktadır. Buna göre Allah'a karşı kulluk idraki içinde olan kimse, insanlardan menfaat sağlamak için insanlara tenezzül etmez ve dolayısıyla bir insanın imanı ne kadar kuvvetli ise o insanın o kadar hür olduğu kabul edilir.

Temel hak ve hürriyetler, İslam toplumun olmazsa olmaz bir unsurudur. Çünkü İslam hukukuna göre hürriyet, şahsa bağlıdır, başkasına devredilemez, vazgeçilemezdir. İslam hukukunda aslolan hürriyettir, sınırlama istisnadır. Bir davranışın haram ya da helal olduğu noktasında şüphe duyulursa; o davranışın serbest olduğu anlayışı hakimdir. Mecelle'nin 8. maddesinde bu ilke, "*Beraat-i zimmet asıldır.*" şeklinde ifade edilmiştir. İslam hukukuna göre hürriyetin bir başka özelliği ise vatandaşlar arasında ırk, cinsiyet, renk vb. unsurlar gözetilmeksizin

¹³ Aydın, s. 148; Kenanoğlu, M. Macit, *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2017, s. 78; Mülkilik ilkesinin İslam dininde inanç özgürlüğüne aykırı düştüğü için İslam hukukunda uygulanmasını kabul etmeyen görüş için ayrıca Bkz. Kumaş, M. Salih, *Çok Hukuklu Sistem ve İslam Hukukundaki Yeri*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı İslam Hukuku Bilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Bursa, 2007, s. 183-186.

¹⁴ Bu noktada İslam Müçtehitleri evrenselci okul ve cemaatçi okul olarak ikiye ayrılmıştır. Ebu Hanife'nin temsilciliğini yaptığı, evrenselci okula göre bir insan ister çoğunluk grubuna ister azınlık grubuna mensup olsun doğuştan gelen birtakım haklara sahiptir. Bu haklar, sınıf, renk, dil, ırk, din ve etnik farklılıklar gözetilmeksizin tüm insanlığın eşit olarak sahip olduğu haklardır. Muhammed b. İdris eş-Şafi, Malik ibn-i Enes, Ahmed ibn-i Hanbel tarafından temsil edilen cemaatçi okula göre dokunulmazlık, inanış ya da anlaşma yoluyla kazanılabilecek bir haktır. Onlara göre Müslüman bu haklara inanışları sayesinde sahiptir. Ancak Gayrimüslimler bu haklara bir İslam devleti ile zimmet anlaşması yapmak suretiyle sahip olabilir. Onlara göre hukuki kişilik sahibi olmak, anlaşma koşullarını yerine getirmekle mümkündür. Hukuki kişiliğe sahip olabilmek için Gayrimüslimler, cizye vergisini, İslam devletine ödemek zorundadır. Aksi taktirde Gayrimüslim hukuki kişiliğini kaybedecektir. Bkz. Şentürk, Recep, "İslam'da Azınlık Hakları: Zimmiden Vatandaşa", *İnsan Hakları Araştırmaları*, C. 4, S. 6, 2006, s. 53-54; Kumaş, s. 155-156; İslam hukukuna göre tüm insanların kanun önünde eşit ve her şeyden üstün olduğu ancak temel hak ve hürriyetleri kullanma yönünden Müslüman-Gayrimüslim ayrımının yapıldığı görüş için ayrıca Bkz. Aral, Berdal, "The Idea of Human Rights as Perceived in the Ottoman Empire", *Human Rights Quarterly*, C. 26, 2004, s. 458-459; Gayrimüslimlerin İslam hukukunda dönemsel hukuki statülerinin ayrıntılı bilgisi için ayrıca Bkz. Kenanoğlu, 2001, s. 7-22.

herkesin sahip olduğu ve bu sebeple kanunlar dairesinde herkesin bu haklardan istifade edebileceğidir¹⁵.

İslam hukuku anlayışının, temel hak ve hürriyetler ile ilgili çizdiği çerçeve, günümüz temel hak ve hürriyetlerin kullanımına ilişkin sınırlara yakın bir çerçevedir. Bu doğrultuda İslam hukukunun Gayrimüslimlere tanıdığı hakları orta çağ anlayışı göz önünde bulundurulduğunda ilerici olarak kabul etmek gerekir¹⁶. İslam hukuku anlayışında, Müslüman-Gayrimüslim ayrımı gözetilmeksizin herkese doğrudan verilmiş olarak kabul edilen ve Gayrimüslimlere tanınıp tanınmadığı noktasında tartışma konusu bile yapılmayan temel hak ve hürriyetlerin varlığı kabul edilmiştir. Buna göre bu haklar, hayatın dokunulmazlığı, malın dokunulmazlığı, dinin dokunulmazlığı, ifade özgürlüğünün dokunulmazlığı, neslin dokunulmazlığı, ırzın dokunulmazlığı haklarıdır¹⁷.

İslam devletlerinde hem Müslümanların hem de Gayrimüslimlerin sahip olduğu ancak yukarıda sayılan temel hak ve hürriyetler arasında değerlendirilmeyen önemli bir hak da vakıf kurma hakkıdır. Vakıf, geçmişi insanlık tarihi kadar eski olan bir kurumdur. İnsanların iyilik yapmak amacıyla kurduğu ve İslam hukuku ile hukuki bir zemin kazanan bu kurum yalnızca Müslümanların ilgilendiği bir kurum değildir. Farklı dinlere mensup olan insanların sosyal, kültürel ve dini hizmetlerinin yerine getirilmesi için vakıf benzeri uygulamaları hayatlarına aldığı bilinmektedir¹⁸. İslam hukukuna göre vakıf, “*Mülk olan bir aynı, vakfedenin mülkünde hapsedmek ve menfaatini(gelirini) fakirlere veya diğer hayır yollarına tasadduk etmekten ibarettir*¹⁹”. Kısaca vakıf, özel mülkiyete konu olan bir şeyin istek ve irade ile şahıs mülkiyetinden çıkarılıp toplum yararına tahsis edilmesidir²⁰.

Vakıf kurumu yalnızca Müslümanların ilgilendiği bir kurum olmamakla birlikte İslam hukukunda hukuki zemin kazanmış bir kurumdur. Böyle olmakla birlikte vakıf kurumu, meşruluğu

¹⁵ Armağan, Servet, *İslam Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler*, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 1992, s. 58-61; İslam hukukunda temel hak ve hürriyetlerin kullanım ilkeleri ile ilgili benzer görüş için Bkz. Cin ve Akgündüz, s. 184-186; İslam'da insan hakları hukukuna genel bir bakış ve Osmanlı döneminde Gayrimüslimlere tanınmış olan hak ve hürriyetler için ayrıca Bkz. Konan, Belkis, “İnsan Hakları ve Temel Özgürlükler Açısından Osmanlı Devletine Bakış”, *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 15, S. 4, 2011, s. 258-282; İslam hukukunun insana bakış açısını ayetlerle açıklayan bir çalışma için ayrıca Bkz. Aral, s. 458-464.

¹⁶ Napoleon Bonaparte, 1798-1799 tarihinde Mısır ve doğu ticaret yolları üzerindeki işgalini desteklemek amacıyla Suriye ve Filistin Katolik Ermenileri arasında isyan çıkarmaya çalışmıştır. Bu isyanın düzenlemesi için İstanbul'daki büyükelçisine talimat vermiştir ve büyükelçisinden şu cevabı almıştır: “*Ermeniler buradaki yaşamlarından o kadar memnunlar ki isyan imkansızdır.*” diğer örnekler için Bkz. Şentürk, s. 47.

¹⁷ Şentürk, s. 56; Kumaş, s. 56-57; İslam hukukuna göre Gayrimüslimlerin kamu hizmetine girme ve sosyal güvenlik gibi başkaca hakları da bulunmaktadır. Bunun için ayrıca Bkz. Eryılmaz, s. 19-21; İslam hukukunda Gayrimüslim hak ve yükümlülüklerinin ayrıntılı incelemesi için ayrıca bkz. Çuçak, s. 174-214; Kenanoğlu, 2001, s. 32-59.

¹⁸ Berki, A. Himmet, “Vakıfların Tarihi, Mahiyeti, İnkişafı ve Tekâmülü, Cemiyet ve Fertlere Sağladığı Faideler”, *Vakıflar Dergisi*, C. 6, S. 6, 1965, s. 9; İslam hukuku dışındaki örnekler için Bkz. Alkan, Mustafa, “Azınlık Vakıfları (Tarihî Arkaplanı, Hukukî Yapısı ve İç Analizi)”, *Gazi Akademik Bakış*, C. 2, S. 4, 2009, s. 94-95; Ömer Faruk Teber, Ö. Faruk, “Osmanlı Toplumunda Sosyal Kurum Olarak Vakıf Kurumu Ve İşleyişi”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, C. 4, S. 12, 2002, s. 199; Akgündüz, Ahmet, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Ankara, 1988, s. 11-14.

¹⁹ Akgündüz, s. 41; Benzer tanımlar için Bkz. Güneri, Hasan, “Azınlık Vakıflarının İncelenmesi”, *Vakıflar Dergisi*, C. 10, 2006, s. 84; Güneri, Hasan, *Türk Medeni Kanunu Açısından Vakıfta Amaç Kavramı ve Amacına Göre Vakıf Türleri*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1976, s. 5; Teber, s. 198; Berki, A. Himmet, “Hukuki ve İçtimai Bakımdan Vakıf”, içinde *Vakıf Hukuku Yazıları Ali Himmet Berki*, ed. Hüseyin Çınar, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2013, s. 81; Üçok/ Mumcu/ Bozkurt, s. 123.

²⁰ Güneri, 2006, s. 84.

noktasında İslam hukukunda uzunca tartışmaların yaşandığı bir kurumdur. Bunun sebebi olarak Kuran-ı Kerim ve Sünnette bu konuyu doğrudan düzenleyen hükümlerin olmaması görülmüştür. İslam dinin ilk saflığına dönmek isteyen yeni akımlar ise vakfın bidat olduğunu savunmuşlardır. Tüm bunlar İslam alemini, vakıf ile İslam dinin temel prensipleri arasında kurulmak istenen ilişkinin şüpheli olduğu sonucuna götürmüştür²¹. Ancak unutulmamalıdır ki İslam hukukunda temel hak ve hürriyetler için “beraat-i zimme asıldır” ilkesi geçerlidir ve bu ilkenin sonucu olarak bir hak ve hürriyetin sınırlandırıldığı konusunda kesin hüküm bulunmayan konularda ilgili hak ve hürriyetin serbest olduğu yorumu yapılmalıdır. Vakıf kurma bu açıdan İslam hukukunun serbest bıraktığı bir hak olmaya uygundur. Ayrıca vakıfların doğrudan İslam hukukunun asli kaynakları olan Kur'an-ı Kerim ve Sünnette açıkça düzenlenmediği iddiası, pek gerçekçi bir iddia değildir²².

Vakıf kurumunun topluma, sosyal, kültürel, ekonomik ve dini hizmetler²³ yönünden katkısı düşünüldüğünde Gayrimüslimlerin bu hayır işini²⁴ yapmalarını engelleyici hukuki düzenlemeler yapmak, İslam hukukunun temel hak ve hürriyetler anlayışı ile bağdaşmamaktadır. Ancak

²¹ Teber, s. 199.

²² Vakıf kurmasını tavsiye teşvik eden Kuran-ı Kerim Ayetleri:

Al-i İmran Suresi 92. Ayet: “Siz sevdiğiniz şeylerden infak etmedikçe iyiliğe kavuşmuş olmazsınız.” Bakara Suresi 195. Ayet: “Mallarınızı Allah yolunda harcayın, kendi elinizle kendinizi tehlikeye atmayın, iyilik edin; doğrusu Allah iyilik edenleri sever.” Bakara Suresi 177. Ayet: “Asıl iyilik o kimsenin iyiliğidir ki; Allah'a, ahiret gününe, meleklere, kitap ve peygamberlere inandı, sevdiği malını yakınlarına, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, dilencilere ve boyunduruk altında bulunan (köle ve esir) lere mal verdi.” Bakara Suresi 267. Ayet: “Ey iman edenler! Kazandıklarınızın en güzel olanlarından ve sizin için yerden çıkardığımız şeylerden infak ediniz.” Kuran-ı Kerim'de vakfi destekleyen diğer ayetler için ayrıca Bkz. Yediyıldız, Bahaeddin, “Vakıf: Tarih”, içinde Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İslam Araştırmaları Merkezi, Ankara, 2003, s. 479; Bir Hadisi Şerifte vakıf kurma şu şekilde tavsiye edilmiştir: “Bir insan öldüğünde ameli(sevabı) kesilir. Amel defteri kapanır. Yalnız; Sadaka-i cariyesi, ilmi bir eseri, kendisine dua eden hayırlı bir evladı olan kimsenin amel defteri kapanmaz.” Hz. Peygamber, hicretin 32. yılında Medine'de kendisine ait yedi hurma bahçesini vakfetmiştir ve gelirini İslam'ın müdafaası ve zorunlu ihtiyaçların karşılanmasına tahsis etmiştir. Fedek hurmalığını, parasız kalmışın yiyecek ve içeceği olmayan yolculara vakfetmiştir. Hayber hurmalığını üçe ayırarak iki hissesini Müslümanların ihtiyaçlarına bir hissesini de bakmakla yükümlü olduğu kimselerin ihtiyaçlarına eğer bunlardan artan olursa fakir ve muhacirlere vakfetmiştir. Bkz. Akbulut, İlhan, “Vakıf Kurumu, Mahiyeti ve Tarihi Gelişimi”, *Vakıflar Dergisi*, C. 30, 2007, s. 65; Vakfın İslam hukukunun asli kaynakları ışığında yerinin ayrıntılı açıklaması için ayrıca Bkz. Akgündüz, s. 14-18; İslamın ilk dönemlerinde vakıf uygulama örnekleri için ayrıca Bkz. Akman, Ahmet, *Eski Vakıflar Hukuku ve İdaresi*, Adalet Yayınevi, Ankara, 2019, s. 22-23.

²³ Vakıfların toplumdaki hizmet rolleri için ayrıca Bkz. Yediyıldız, s. 480-481; Akman, Ahmet, “Eski Vakıflar Hukuku Bağlamında Vakıf Müessesesi ve Günümüzdeki Etkileri”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 2, S. 26, 2018, s. 200-209; Halaçoğlu, Yusuf, “Osmanlılarda Vakıf Müessesesi”, *Vakıf Haftası Dergisi*, C. 1, 1984, s. 99; Güneri, 1976, s. 68; Berki, “Hukuki ve İçtimai Bakımdan Vakıf”, s. 83-84; Berki, 1965, s. 12; Vakıfların Gayrimüslim toplumdaki hizmetleri için ayrıca Bkz. Vingas, Pandeli Laki, “Osmanlıdan Günümüze Cemaat Vakıfları: Cemaatlerin Yeni Yönetim Anlayışında Vakıfların Rolü ve Geleceği”, *Balkanlarda Osmanlı Vakıfları ve Eserleri Uluslararası Sempozyumu*, Vakıflar Genel Müdürlüğü, 2012, s. 48-49; Şensoy, Fatma, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Çocuğa ve Kadına Hizmet Veren Sosyal ve Ekonomik Boyutu*, Marmara Üniverstesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı İktisat Tarihi Bilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1994, s. 32-87.

²⁴ Vakfın yalnızca hayır işi olarak ahiret ve sevap düşüncesiyle mi, malını müsadereden kurtarmak kaygısıyla mı yoksa kendisinden sonra gelecek nesline dokunulmaz şekilde bir geçim kaynağı bırakmak düşüncesiyle mi yapıldığı hep tartışılır bir konu olmuştur. Bkz. Teber, s. 201. Vakfın kuruluş amacının hayır dışında başkaca sebeplerle de yapıldığı ancak en yaygın amacın din olduğu görüşü için Bkz. Yıldız, Kenan, “Aykırı Vakıflar: Osmanlıda Fukarâ-yı Müslimini de Gözeten Gayrimüslim Vakıfları”, *Osmanlı Araştırmaları*, S. 54, C. 54, 2019, s. 142; Üçok, Mumcu, Bozkurt, s. 123-124.

vakıfların güçlenerek devletin çıkarlarına ters düşen iş ve işlemleri yapabileceği gerçeği göz önünde bulundurulursa Gayrimüslimlerin vakıf kurma hakkı bazı sınırlamalara tabi tutulabilir²⁵.

İslam hukukuna göre vakıflar, kuruluş amaçları bakımından hayri ve zürri(aile) vakıfları olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bu ayrım vakıf kurucularının tercihine dayanan bir ayrımdır. Hayri vakıflarda mal, doğrudan hayır işi için vakfedilir iken; aile vakıflarında aile geleceğinin korunması için vakfedilmektedir. Kısacası aile vakıflarında sosyal hayri bir amaç söz konusu değildir²⁶. Vakıfların amacı, hayır yapmak olmasına rağmen zürriyet devam ettikçe mülk gibi tasarruf edilen aile vakıflarının İslam hukukundaki amacı tartışılmakla birlikte zürriyet kesildikten sonra söz konusu malın hayri vakfa tahsis edilmiş mal gibi muamele görecektir olması aile vakıflarına İslam hukukunda izin verilmesinin yolunu açmıştır. Gayrimüslimler de İslam topraklarında Müslümanlarla benzer usuller izleyerek birçok aile vakfı kurmuşlardır²⁷. Ancak Gayrimüslimlerin hayri vakıf kurması Müslümanlardan farklı usullere bağlanmıştır.

İslam hukukuna göre Gayrimüslimler, doğrudan kendi kilise ve manastırları adına vakıf kurma hakkına sahip değillerdir. Kilise ve manastır gibi Gayrimüslim mabetlerinin vakıftan yararlananlar arasında yer alabilmesi için bu kurumların vakfiyelerde doğrudan değil; dolaylı olarak zikredilmesi gerekmektedir ve vakıflardan asıl yararlanacak olanların fakir kimseler olduğu vakfiyelerde açıkça belirtilmelidir²⁸. Buna göre bir Gayrimüslim, gayrimüslim fakir fukara adına

²⁵ İslam devletinde Gayrimüslimlerin vakıf kurma hakkına sınırlandırma getirilmesinin haklı dayanağı için Bkz. Güneri, 2006, s. 85; Yalnızca Gayrimüslimler özelinde değil; genel olarak vakıf, mülkün tedavülden çıkmasına ve mülkün yalnızca belirli bir amaç için kullanılmasına sebep olmaktadır. Bundan dolayı vakıfı, servetin tedavülü engellediği ve mülkün başka şekillerde kullanıldığında sağlanacak olan ekonomik çıkarı engellediği için sakıncalı bulan görüşler için Bkz. Onar, Siddık Sami, *İdare Hukukunun Umumi Esasları C.II*, İsmail Akgün Yayınları, İstanbul, 1966, s. 665; Güneri, 1976, s. 21-23; Aksi görüş için Bkz. Berki, A. Himmet, "İslamda Vakıf, Zağanus Paşa ve Zevcesi Nefise Hatun Vakfiyeleri", içinde *Vakıf Hukuku Yazıları Ali Himmet Berki*, ed. Hüseyin Çınar, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2013, s. 49.

²⁶ Akbulut, s. 70; Üçok/ Mumcu/ Bozkurt, s. 126; Cin ve Akyılmaz, s. 283; Korkmazer, Sıddık, "Osmanlı Kıbrıs'ında Gayrimüslim ve Kilise Vakıfları", *ATABE Dini Araştırmalar Dergisi*, C. 1, S. 5, 2021, s. 39; E Kermeli, Eugene, "Ebû's-Su'ûd'a Göre Kilise Vakıfları Osmanlı Hukukundaki Teori ve Pratiği", *Vakıflar Dergisi*, C. 34, S. 34, 2010, s. 166; Yıldız, 2019, s. 144; Teber, s. 202-204; Akman, 2019, s. 81-83; Hayri ve Zürri vakıfların ortaya çıkışı ve modern kabullere göre vakıfların bu şekilde ayrımının değerlendirildiği çalışma için ayrıca Bkz. Çilingir, Hamdi, *Hanefi Vakıf Hukukunda Gaye Unsuru*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri İslam Hukuku Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi İstanbul, 2014, s. 15-25; İslam hukukunda aile vakıfları hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca Bkz. Kaya, M. Yaşar, *Osmanlı Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Aile Vakıfları*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı İslam Hukuku Bilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Bursa, 2017.

²⁷ Yıldız, 2019, s. 145; Vakıflar Genel Müdürlüğü kayıtlarına göre Osmanlı devrine ait 27 000 vakfiye bulunmaktadır. Bkz. Yüksel, Hasan, "Vakfiye: Türk ve Osmanlı Tarihi", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İslam Araştırmaları Merkezi, Ankara, 2012, s. 468. Bunlardan toplamda 161 adedi Gayrimüslim vakıflardır. Bkz. Alkan, s. 99; Bu Gayrimüslim vakıfların ise 48 adedi Osmanlı Devleti döneminde kurulmuş olan Gayrimüslim vakıflarıdır. Bkz. Ceyhan Muhammed, *Osmanlı Devleti'nde Gayri Müslimlerin Mülk ve Vakıf Edinimi (18. Yüzyıl)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yeniçağ Tarihi) Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2016, s. 146.

²⁸ Ercan, s. 213; Yıldız, 2019, s. 145; Korkmazer, s. 40; Alkan, s. 97; Çünkü Hanefi mezhebine göre bir vakıf kurbet şartını (Allah'a yaklaşma amacı) yerine getirmesi gerekir. Bundan dolayı bir Gayrimüslimin kuracağı vakıf, hem adına kurulan dine hizmet etmeli hem de İslam dinine hizmet etmelidir ki kurbet şartı gerçekleşsin. Yani bir gayrimüslim yalnızca kilise adına vakıfta bulunursa İslam dinine göre kurbet şartı gerçekleşmeyecektir ancak kilise adına olmakla birlikte kilisenin fakir fukarasına da vakfettiği belirtilirse İslam dinine göre kurbet şartı gerçekleşmiş sayılacaktır. Burada ilginç olan şey şudur ki bir Gayrimüslimin vakfı kendi dinine göre de kurbet şartı taşımaktadır aksi halde vakıf geçersiz sayılır. Örneğin bir Gayrimüslim öldükten sonra evim mescit olsun derse bu durum bizim inancımıza göre kurbet şartını taşımasına rağmen onlara göre taşımadığı için vakıf geçersizdir. Bkz. Çilingir, s. 128-

vakıf kurabilir hatta bir Gayrimüslim, Müslüman fakir fukara adına da vakıf kurabilir ancak bir Gayrimüslim, bir mabet için doğrudan vakıf kuramaz²⁹. Bu yasağa, Gayrimüslimler açısından yalnızca kilise ve havralar değil; camiler de dahildir. Yani bir Gayrimüslim, bir cami için bile olsa vakıf kuramaz³⁰. Ayrıca bir Müslüman da kilise ya da havra gibi kendi inancı dışındaki başkaca bir inancın mabedi için vakıf kuramaz³¹. İslam Devletlerinde ve dahi Osmanlı Devleti'nde yukarıdaki sınırlamalara uygun olacak şekilde Gayrimüslim vakıflar kurulmuştur³².

III. Bir İslam Devleti Olarak Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Hukuki Statü Ve Temel Hak Ve Hürriyetleri

A. Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Hukuki Statüsü

Osmanlı Devleti temellerini, büyük ölçüde İslam dinini esas alarak teokratik temeller üzerine oturtmuştur³³. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nde hem İslam hukuku hem de örfi hukuk kuralları uygulanmıştır³⁴. Ancak Müslüman olmayan kesim için Müslümanlar içinde eritme politikası uygulanmamıştır ve Müslüman olmayanlar İslam toprakları olarak kabul edilen Osmanlı Devleti'nde Halife'nin güvencesi altında dinlerini muhafaza ederek yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Osmanlı Devleti'nde de İslam hukukunda olduğu gibi Gayrimüslimler, zimmilik statüsü içerisinde değerlendirilmiştir. Bu statü eşliğinde birçok farklı etnik köken ve kültüre sahip insanlar yüzyıllar boyunca bir arada kendi kültürlerini koruyarak yaşamışlardır³⁵.

Osmanlı Devleti'nde vatandaşlık, İslam hukuku vatandaşlık sistemi ile bağdaşmakla birlikte ondan ayrılan yönleri de bulunmaktadır. Örneğin Osmanlı Devleti'nde çıkan kanunnameler geneldir ve kanunnamelerde aksi belirtilmedikçe kanunnamelerin muhatapları hem Müslümanlar hem de Gayrimüslimlerdir. Bu durum, Gayrimüslimlerin kendileri hakkında düzenleyici hükümlerde bulunamaması olarak yorumlanmıştır³⁶. Oysaki İslam hukukunda, Gayrimüslimlerin kendileri için düzenleyici hükümlerde bulunmasını yasaklayan bir genel ilke söz konusu değildir. Bir başka ayırım ise Gayrimüslimlerin özerk bir yönetime sahip olup olmamaları

129; Koyuncu, Nuran, "Kilise Vakıfları" içinde *Türk Anayasa Hukukunun Güncel Sorunları*, ed. Ferhat Uslu, Beşköprü Yayınları, Sakarya, 2017, 31.

²⁹ Alkan, s. 97; Kenanoğlu, 2001, s. 42-43; Bu yasağın gerekçesi hiçbir topluluğun güç unsuru olan taşınır, taşınmaz mallarını süresiz olarak her an karşına düşmanı olarak çıkacak bir başka topluluğa vermesinin makul olmaması olarak açıklanır. Bu düşünceye göre taşınır, taşınmaz malların gelirleri vakıf yoluyla yabancılara geçmiş olacaktır. Bkz. Güneri, s. 85.

³⁰ Ercan, s. 12; Bir Gayrimüslimin bir Müslüman lehine vakıf kuramayacağı görüş için Bkz. Ercan, s. 213; Aksi yöndeki bir Gayrimüslimin Müslüman lehiye vakıf kurabileceği görüş için Bkz. Yıldız, "Aykırı Vakıflar: Osmanlıda Fukarâ-yı Müslimîni de Gözeten Gayrimüslim Vakıfları", s. 143; Üçok/ Mumcu/ Bozkurt, s. 126; Güneri, 2006, s. 85; Aykant, Mehmet, *Osmanlı Sosyal Güvenlik Hukukunda Temel Kurumlar*, Adalet Yayınevi, Ankara, 2019, s. 100.

³¹ Korkmazer, s. 40; Çilingir, s. 127.

³² Kurulan vakıf örnekleri için ayrıca Bkz. Yıldız, 2019, s. 155.

³³ Aydın, s. 65; Ay, Nuran, "Osmanlı Devletinde Merkezîyetçilik Prensibi ve Hukuk Sistemine Etkileri", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 10, S. 1-2, 2002, s. 145; Koç Başar, Cansu, "Osmanlı Millet Sisteminden Ulusa Geçiş", *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, C. 23, S. 1, 2017, s. 197; Aral, s. 465.

³⁴ Bozkurt, Gülnihal, "Türk Hukuk Tarihinde Azınlıklar", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 43, S. 1-4, 1993, s. 50; Koyuncu, 2014, s. 43; AY, s. 145-146; Bashir, Sobia and Imran, Amen, "Legal System of Ottoman Empire", *Journal of Law and Society (University of Peshawar)*, C. 42, S. 59-60, 2012, s. 101.

³⁵ Bozkurt, 1993, s. 50; Konan, s. 264-265; Demir, Mustafa ve Turan, Tufan, "Türkiye Selçuklu Ve Osmanlı Tecrübesinde Gayr-i Müslim Kimliği", *Akademik İncelemeler Dergisi*, C. 2, S. 1, 2014, s. 198.

³⁶ Kenanoğlu, 2017, s. 50-51; Kenanoğlu, 2001, s. 70.

ile ilgilidir. Osmanlı Devleti'nde farklı dinlere mensup kişiler, İslam hukukunun Gayrimüslimlere tanıdığı ifade hürriyeti, din ve vicdan hürriyeti bağlamında kendi dinlerini yaşama hakkına sahiptirler. Ancak bir kişinin dini yaşantısının tezahürleri özel hukuk muamelelerinde kendini daha çok göstermektedir. Bundan dolayı Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimler, evlenme, boşanma ya da kilise ve havraların mallarının ve vakıflarının idaresinde Müslümanlardan farklı usuller benimseyebiliyorlardı. Ancak Gayrimüslimler, ekonomik, sosyal, kamu düzeni ve cezaya ilişkin konularda yeknesak uygulamalara uymak mecburiyetindeydiler. Bu ikili yapı karşısında ise Klasik İslam hukukunda düzenlenmeyen “Millet Sistemi” Osmanlı Devleti hayata geçirmiştir³⁷. Bu sebeple Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin hukuki statüsünün anlaşılması için millet sisteminin ne olduğunu açıklanması önem arz etmektedir.

Osmanlı toplumunda Müslüman ve Gayrimüslimler, Türk, Rum, Bulgar, Arap olarak adlandırılmamışlardır; Müslüman, Ortodoks, Gregoryen, Katolik, Protestan ya da Yahudi olarak adlandırılmışlardır. Çünkü Osmanlı Devleti'nde vatandaşlar, ırksal aidiyetlerine göre değil; dinsel aidiyetlerine göre ayrılmışlardır. Buna göre Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimler bir taraftan İslam hukukuna göre zimmet hükümlerine tabi tutulur iken; bir taraftan da mensubu oldukları din ya da mezheplerine göre “millet sistemine” tabi tutulmaktaydılar. Buna göre Osmanlı Devleti'nin hakimiyeti altındaki toplulukları din ya da mezhep esasına göre gruplara ayırarak yönetmesine millet sistemi denilmiştir. Şu hâlde “millet”, Osmanlı Devleti'nde dini grupların adıdır³⁸. Bu dini grupların her birinin idarecisi farklıdır. Millet sistemine göre her fert içine doğmuş olduğu milletin(cemaatin) ruhani liderinin idaresine bağlı olarak yaşar. Her dini grubun en yüksek rütbeli din adamlarından biri, o dini grubun lideri olarak seçilir, kendi topluluğunu düzenler ve yönetirdi³⁹. Millet başının yönettiği Osmanlı Devleti adına millettten vergi toplama yetkisi vardı ve vergi toplama faaliyeti karşısında millet başının karşılaştığı mukavemet, Osmanlı Devleti'nin kolluk gücü tarafından etkisiz hale getirilirdi⁴⁰.

³⁷ Bozkurt, *Alman İngiliz Belgelerinin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, s. 1; Işık, s. 41-42; Tökel, s. 204.

³⁸ Bilgiç, s. 339-354; Bozkurt, 1993, s. 50; Bozkurt, *Alman İngiliz Belgelerinin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, s. 1; Aydın, s. 152; Cin ve Akyılmaz, s. 163; Yıldız, Özgür, *Osmanlı Devleti'nde Sosyal Hayat*, Pegem Akademi, Ankara, 2021, s. 2-3; Ayber, s. 34-35; Ortaylı, İlber, “Osmanlılar'da Millet Sistemi”, içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İslam Araştırmaları Merkezi, 2005, C. 30, s. 66; Doğan, Hüseyin, “XIX. Yüzyılında Osmanlı Devletinde Temel Hak ve Hürriyetler Açısından Canik (Samsun) Ermenileri”, *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 5, S. 9, 2018, s. 68; Güllü, Ramazan Erhan, “Osmanlı Devleti'nde Azınlık Var mıydı? Osmanlı Devleti'nin Gayrimüslim Vatandaşlarının 19. Yüzyılda Değişen Hukuki Statüleri Hakkında Bir Değerlendirme”, *bilig- Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 95, 2020, s. 151; Koç Başar, s. 196; Güneş, s. 15-17; Demir ve Turan, s. 199; Bashir and Imran, s. 101.

³⁹Bozkurt, 1993, s. 49-59; Bozkurt, *Alman İngiliz Belgelerinin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, s. 9-10; Eryılmaz, s. 38; Cin ve Akyılmaz, s. 165; Ortaylı, s. 67; Güneş, s. 16-17; Demir ve Turan, s. 207-208.

⁴⁰ Tüm bunlar aslında Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin tam manasıyla özerk bir yönetim hali içinde olmadıklarının bir göstergesi niteliğindedir. Bkz. IŞIK, s. 42; Aynı yöndeki görüşler için ayrıca Bkz. Kenanoğlu, 2017, s. 53-55; Kenanoğlu, 2001, s. 73-74; Güllü, s. 155; Osmanlı devletinde Gayrimüslimlerin özerk bir yönetimin olduğunu savunan görüş için Bkz. Yıldız, 2021, s. 3; Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin İslahat Fermanı sonrasında özerk bir yönetime sahip olduğunu kabul eden görüş için Bkz. Güllü, s. 152-153; Kanaatimizce Gayrimüslimlerin Osmanlı Devleti'nde özerk yönetimleri varmış gibi görünmesinin sebebi, aslında güçlü bir merkezî otorite altında farklı din mensuplarına dinlerini gereği gibi yaşama noktasında çağdaşları arasında görülmemiş bir hoşgörü politikasının izlenmesidir. Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin özerk yetkilerinden bahsedebilmek için yasama, yürütme ve yargı yetkileri yönünden Osmanlı Devleti'nden bir ayrılığının söz konusu olması gerekir. Gayrimüslimler Osmanlı Devleti'nde tam manasıyla bir yasama yetkisine sahip değillerdi. Osmanlı Devleti'nin

Din değiştirme olayının gerçekleşmesiyle birlikte bağlı olunan cemaat de değişirdi. Millet, anlam olarak aynı dine mensup olmayı ifade ederken; ümmet ise aynı ulusa, aynı etnik kökene bağlılığı ifade etmekteydi⁴¹. Zaman içinde iki bu kavramında karşılıklı yer değiştirip tam zıt anlamlar haline alması şaşılacak bir durumdur. Bu iki kavramın birbirinin yerine kullanılması Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında olmuştur. Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında dünya genelinde ulusçuluk akımı başlamıştır ve Osmanlı Devleti, topraklarını koruma politikası çerçevesinde tüm vatandaşlarına eşit hak ve yükümlülükler tanıyan düzenlemeler getirmiştir. Buna göre Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı ve devamında vatandaşlığın asli kazanımını toprak değil; kan esasına dayandıran 1869 tarihli “Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi” bu düşüncenin ürünleridir. 1876 tarihli Kanunu Esasi’de ise Osmanlı tebaasını “Osmanlı vatandaşlığı” altında birleştirmeyi amaçlayan bu düşünce değişmemiştir ve Kanun-u Esasi’nin 8. maddesi ve devamı maddelerinde bu düşünce yerini korumuştur⁴².

B. Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin Temel Hak ve Hürriyetleri

Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin temel hak ve hürriyetleri, İslam hukukundaki temel hak ve hürriyetlerin çerçevesinden farklı değildi. İslam hukukunda temel hak ve hürriyetler olarak kabul edilen hak ve hürriyetler aynen Osmanlı Devleti’nde de kabul edilmiştir⁴³. İslam hukukunda ifade hürriyetinin dokunulmazlığı hakkı burada millet sistemi ile iyice yerini sağlamlaştırmıştır. Buna göre Osmanlı Devleti’nde millet başları gerek dini gerek adli ve eğitim işlerini ve gerekse hükümetle olan münasebetlerini yürütmek için güçlü bir teşkilat kurmuşlardır. Ortodoksların millet işlerini Fener Patrikhanesi, Musevilerinkini Hahamhane, Ermenilerinki Ermeni Patrikhanesi yürütmekteydi⁴⁴. Her millet teşkilatının din adamlarından oluşan bir ruhani meclisi bulunmaktaydı ve bu meclis millet liderlerini seçmekteydi. Her millet kendi mezhebine göre dini ibadet ve ayinlerini tam bir serbesti içinde yapabiliyordu. Osmanlı Devleti, Gayrimüslim mabetlerinin idaresine ve iç teşkilatına kesinlikle karışmamıştır⁴⁵.

hukuki düzenlemeleri aksi belirtilmedikçe herkesi bağlayıcı içerikteydi. Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin tam manasıyla bir yürütme yetkisine sahip olduğu da söylenemez çünkü onların idarecisi olarak kabul edilen millet başları bağımsız değil; Osmanlı Devleti’ne bağlı bir idarecidir. Gayrimüslimlerin ilk dönemler için bağımsız bir yargı yetkilerinin olduğu da söylenemez çünkü Gayrimüslimlere ait cemaat mahkemelerinin yalnızca basit davalara bakma yetkisi vardır. Gayrimüslim mahkemeleri ağır suçlarla ilgili davalara bakmakla yetkili değildi. Gayrimüslim Mahkemeleri yalnızca evlenme, boşanma, miras, din adamlarının vergi memurlarının atanması ve görevden alınması gibi davalara bakmakla yetkiliydiler. Gayrimüslimlerin cemaat mahkemelerinin yetkili olduğu bu alanlar eğer her iki tarafta Gayrimüslimse geçerlidir. Uyuşmazlığın bir tarafı Müslüman olduğunda görevli mahkeme şer’iye mahkemeleridir. Mahkemelerin yetki tanımları için ayrıca Bkz. Ercan, s. 247.

⁴¹ Bilgiç, s. 339.

⁴² Kanun-u Esasi’nin 8. maddesi: “Devleti Osmaniye tabiiyetinde bulunan efradın cümlesine herhangi din ve meshepten olur ise bila istisna Osmanlı tabir olunur ve osmanlı sıfatı kanunen muayyen olan ahvale göre istihsal ve izae edilir.”

⁴³ Okur Gümrükçüoğlu, Saliha, “İstanbul Kadı Sicillerine Göre Gayr-i Müslimlerin Sosyal Ve Hukuki Konumları(XVI VE XVII Yüzyıllar)”, *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, C. 4, S. 2, 2018, s. 242.

⁴⁴ Doğan, s. 74.

⁴⁵ Osmanlı Devleti, İslam hukukunun benimsemiş olduğu temel hak ve hürriyetleri aynen benimsemiş olmakla birlikte İslam hukukunun kendi iç işleyişinden dolayı temel hak ve hürriyetlere birtakım sınırlamalar getirmiştir. Bunlar; Gayrimüslim erkekler, Müslüman bir kadınla evlenemez. Ancak Müslüman erkekler, zimmi bir kadınla evlenebilirler. Gayrimüslimler ve Müslümanlar birbirine mirasçı olamazlar. Gayrimüslimler camii inşası için vakıf kuramazlar. Gayrimüslimler, Müslümanların kullanılması yasaklanmış olan domuz eti şarap gibi malları tasarruf etmekte serbest olmalarına rağmen Müslümanlarla bu mallarla ilgili sözleşme yapamazlar, sözleşmeye faiz şartı koyamazlar. Zimmiler ile Müslümanlar arasında bir uyuşmazlık olursa bu uyuşmazlık kadı önünde çözülmesi zorunludur.

Osmanlı Devleti, Gayrimüslim topluluklar üzerindeki yetkisini, yönetim, maliye ve askerlik gibi konularla sınırlandırmıştır. Osmanlı Devleti bu konuların dışında kalan eğitim, adalet, nüfus, evlenme, boşanma, din işleri gibi konuları millet sistemi gereğince millet teşkilatları eliyle yürütmek üzere tebaaya ve bu işlere bakmayı amaç edinmiş vakıflara bırakmıştır⁴⁶. Anlaşılabacağı üzere bir Gayrimüslim vakfının millet teşkilatı içindeki rolü oldukça önemlidir. Çünkü Gayrimüslimlerin vakıf kurma hakkı, bu hakkın kapsamı ve sınırları aynı zamanda Gayrimüslimlerin devlet ile ilişkilerini belirleyen önemli bir unsurdur.

C. Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Vakıf Kurma Hakkı

Osmanlı Devleti, İslam hukukunun Gayrimüslimlere tanıdığı temel hak ve hürriyetleri çok az farklarla aynen tanımıştır. Vakıf kurma hakkı da Osmanlı Devleti'nin Gayrimüslimlere tanıdığı en önemli haklardan biridir⁴⁷. Çünkü Osmanlı Devleti, kamu hizmeti için hazineden özellikle bir bütçe ayırmamaktaydı ve kamu hizmetlerini vakıflar, devletin kamu hizmeti anlayışına yakın bir anlayışla yerine getirmekteydiler⁴⁸. Gayrimüslimlere tanınan vakıf kurma hakkı İslam hukuku kuralları ile çerçevelendirilmiştir. Buna göre kadınlara ve din adamlarına gönderilen ferman ve beratlarda Gayrimüslimlerin vakıf hakları konusunda hiçbir zorlukla karşılaşmamaları gerektiği belirtilmiştir⁴⁹. Özellikle Gayrimüslimlerin hem İslam dinine göre hem de Zimmilerin dinine göre hayır olarak kabul edilen çeşme, hastane ve başkaca hayır cihetleri için kurulan vakıflarının caizliği kesin olarak kabul edilmiştir⁵⁰. Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin aile vakıfları kurması da caizdi⁵¹. Böylece, Osmanlı Devleti, Gayrimüslimlere aile vakfı kurma hakkı tanıyarak, Gayrimüslimlere ait taşınmaz malların nesiller boyu aynı ailede kalmasını sağlamıştır.

Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim vakıfları ile ilgili olarak tartışmaların söz konusu olduğu vakıflar, kilise ile bağlantılı olan vakıflardır⁵². Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlere ait vakıflarının farklı gruplara ayırarak incelenmesi konun daha anlaşılır olmasını sağlayacaktır. Buna

Gayrimüslimlerin evleri şehir kenarlarında Rum, Ermeni, Yahudi mahalleleri olarak ayrılmış gruplar halinde yaşamaları istenmiştir. Gayrimüslimlerin Müslümanlar için kutsal sayılan yerlerde ikamet etmeleri de yasaklanmıştır. Örneğin Mekke ve Medine şehrinde Gayrimüslimlerin ikameti yasaklanmıştır. Aynı şekilde Eyüp Sultan Türbesi etrafında da Gayrimüslimlerin ikameti yasaklanmıştır. Gayrimüslim evleri Müslümanlarınkinden yükseklik ve renk olarak farklı olmak zorundaydı. Ancak bu uygulama Osmanlı Devleti'nde çok sert olarak uygulanmamıştır. Gayrimüslimler kıyafet olarak da Müslümanlarınkine ya da mensubu olmadığı bir cemaatin kıyafetine benzer ve atlas elbise giymeleri yasaklanmıştır. Ayrıca Gayrimüslimlerin silah kuşanmaları ve ata binmeleri de yasaktı. Gayrimüslimlere getirilen bu sınırlamalar aslında onların Müslümanlar içinde erimesini engellemiştir ve bu sınırlamalar Gayrimüslimler lehine olmuştur. Bkz. Bozkurt, *Alman İngiliz Belgelerinin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, s. 14-29; Ercan, s. 9-13; Osmanlı devletinde Gayrimüslimlerin hak ve yükümlülükleri hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca Bkz. Kenanoğlu, 2017, s. 341-441; Bozkurt, 1993, s. 50-51; Okur Gümrükçüoğlu, s. 243-256; Demir ve Turan, s. 201-203.

⁴⁶ Okur Gümrükçüoğlu, s. 242.

⁴⁷ Koyuncu, 2017, s. 32.

⁴⁸ Koyuncu, 2017, s. Aykanat, s. 92; Halaçoğlu, s. 99.

⁴⁹ Koyuncu, 2014, s. 64-65; Koyuncu, 2017, s. 32.

⁵⁰ Akgündüz, s. 173; Koyuncu, 2014, s. 65; Koyuncu, 2017, s. 33.

⁵¹ Yıldız, 2019, s. 145; "Zeyd-i zimmî bazı emlâkine nefsine, ba'dehu Amr-ı zimmîye, ba'dehu Amr'ın evlâdına, ba'de'l-inkirâz kendinin akrabasından mevcud olanlara, ba'de'l-inkirâz bir kenîsenin fukarâsına vakfeylese sahîh olur mu? el-Cevâb: Tescil olundu ise olur" Bkz. Ceyhan, s. 168; Ceyhan, Osmanlı Devleti'nde şahısların yalnızca kendi adına ya da aileleri adına hiç vakıf bulunmadığını belirtmiştir. Bunun sebebi ise çalışmasında incelediği vakıfların, vakıf şartlarında, yararlananlar arasında aile fertleri ile birlikte fakir fukaranın da yazılmasının şart koşulmuş olmasıdır. Ona göre böylece Gayrimüslimlerin vakıf şemsiyesi altında taşınmaz mallarını koruma altına almasının önüne geçilmiştir. Bkz. Ceyhan, s.172.

⁵² Nuran, 2017, s. 33.

göre Osmanlı Devleti'nde kilise ile bağlantılı olan Gayrimüslim vakıfları, Osmanlı Devleti fethetmeden önce var olan, fetihler ile Osmanlı topraklarına dahil olan kilise vakıfları ve Osmanlı Devleti döneminde kurulan kilise vakıfları olmak üzere ikiye ayrılmaktadır⁵³.

Osmanlı Devleti genellikle Bizans topraklarını fethettiği için Osmanlı Devleti kurulmadan önce var olan Gayrimüslim vakıfları, Bizans döneminde kurulmuş olan vakıflardır. Haliyle bu vakıflar, kilise-manastır gibi mabetlerin adına kurulmuş olan vakıflardır. Bizans İmparatorluğu döneminde kilise ve havra adına vakıf kurmak ve bu vakıflara mal vakfetmek önemli bir faaliyet olarak kabul edilmektedir. Bizans imparatorluğunun kurucusu olan Kostantinos zamanında yapılmış olan ittifaklardan dolayı kiliseler olağanüstü mülk sahibi olmuşlardır. Kiliselerin vakıf benzeri fiiller sonucunda elde ettiği mülk o kadar artmıştır ki Bizans İmparatorluğu gelir sıkıntısı çekmeye başlamıştır ve Nikhephoros Phokas (963-969) döneminde çıkardığı düzenleme ile kilise, manastır, ruhani reislerin mülk edinimi ve gereksiz kilise, manastır yapımını yasaklamıştır⁵⁴. Fetihler ile Osmanlı hakimiyetine giren Bizans topraklardaki kiliselerin söz edilen olağanüstü bu mülkleri Osmanlı'nın toprakları elde edilmiş şekline göre aşağıda açıklanacağı üzere kısmen korunabilmiştir. Buna göre;

Osmanlı Devleti'nde kilise ve havraların hukuki durumu Devletin bu mabetlerin bulunduğu şehirleri ele geçiriliş şekillerine göre değişmekteydi. Buna göre Gayrimüslimler tarafından kurulmuş bir şehir barış yoluyla ele geçirildiğinde Osmanlı'nın uyguladığı "mabetlerin dokunulmazlığı ilkesi" gereğince mabetlerin statüsü değiştirilmemekteydi. Bu şehirlerde yeniden mabet kurulup kurulamayacağı yapılan barış anlaşmalarıyla belirlenmekteydi. Bununla birlikte Gayrimüslimlerin kurduğu şehirler, savaş yoluyla ele geçirildiğinde; şehirdeki mabetler dokunulmazlık ilkesi gereği tahrip edilmezdi ve hukuki statüsü aynen korunurdu. Ancak savaş yoluyla ele geçirilmiş şehirlerdeki mabetlerin, devlet başkanı tarafından cami ya da meskene dönüştürme hakkı saklıydı ve genellikle yeniden mabet inşalarına izin verilmemekteydi⁵⁵. Müslümanların kurduğu şehirlerde ise şehir, hangi yolla elde edilmiş olursa olsun yeniden kilise ve havra inşasına icma ile sabit olmak üzere izin verilmemekteydi⁵⁶. Anlaşılabacağı üzere fetihlerden önce kurulan Gayrimüslim mabetlerinin hukuki statüsünde değişiklik olmamaktaydı ancak bu mabetlerin sahip olduğu mülkler devlete geçmekteydi ve mabetlerin bu mülkler üzerindeki hakları yalnızca kullanım tasarrufları ile sınırlı kalmaktaydı⁵⁷. Bu bakımdan fethedilen topraklardaki kilise ve manastırların vakıf benzeri fiiller yoluyla elde ettikleri mülklerden yararlanmalarının devam ettiği; ancak bu malların mülkiyetlerinin Bey'tül Mal'a ait olduğunu söylemek gerekir.

Osmanlı Devleti kurulduktan sonra kurulan Gayrimüslim kilise vakıfları, sayı olarak Osmanlı Devletinden önce kurulan vakıf benzeri kurumlardan daha azdır⁵⁸. Çünkü Osmanlı vakıf hukukuna göre bir Gayrimüslimin, Beytül Makdis, Gayrimüslim fakir ya da benzeri hayır çevreleri adına vakıf kurması ya da bu amaçla kurulmuş bir vakfa bağışta bulunması herhangi bir sınırlama

⁵³ Ceyhan, s. 141.

⁵⁴ Akman, s. 95-96; Ceyhan, s. 141.

⁵⁵ Akman, Mehmet, "Kilise ve Havraların İslâm-Osmanlı Hukuk Tarihindeki Yeri", *İLAM Araştırma Dergisi* S. 2, C. I, 1996, s. 134; Koyuncu, 2017, s. 42.

⁵⁶ Akman, 1996, s. 135, Koyuncu, 2017, s. 42.

⁵⁷ Ceyhan, s. 142; Koyuncu, 2017, s. 44.

⁵⁸ Ceyhan, s. 145-146.

tabi değil iken; bir cami, kilise, havra ya da bunların tamir ve inşası adına, İncil ve Tevrat adına vakıf kurmasına ya da bu amaçlı vakıflara bağışta bulunmasına izin verilmemektedir⁵⁹.

Gayrimüslimlerin doğrudan mabetler adına vakıf kurmaları, İslam hukukunda dolayısıyla Osmanlı Devleti'nde uygun görülmemesine rağmen Gayrimüslimlerin mabetler adına vakıf kurması, kendi dinlerine göre ibadet olarak kabul edilebileceği ve kurulan vakıfların geçerliliğinin olabileceği Ebu Hanife ve bazı Hanbeli ve Maliki alimler tarafından ileri sürülmüştür. Buna bağlı olarak Osmanlı Devleti'nde bazen mabet yapımı için vakıfların kurulduğu ve bu vakıflara ait gayrimenkul ve eşyaların dokunulmazlığının kabul edildiği görülmüştür⁶⁰. Ayrıca Osmanlı Devleti'nde her ne kadar mabetler adına doğrudan vakıf kurulamayacağı kabul edilmiş olsa da Gayrimüslimlere yönelik bu sınırlandırmaların önü bir hukuki hile ile açılmıştır. Özellikle Ebusuud'un "*manastıra vakfetmeyip, gelen giden fukarâya vakf edicek aslâ dahl olunmaz*" şeklindeki fetvası bu probleme teknik bir çözüm getirmiştir⁶¹. Buna göre bir gayrimüslimin kilise ve havra adına kurduğu vakfın ya da buralara yaptığı bağışının geçerli olabilmesi için kilise fukarasının da bu bağıştan yararlanması şart koşulmuştur⁶². Böylece dini amaçlar taşıyan gayrimüslim vakıflarına ehli ve aile vakfı statüsü kazandırılarak hukuksal bir kimlik bahşedilmiştir⁶³. Gayrimüslimlerin mabetler adına vakıf kurmasının önü yukarıdaki hukuki teknikler kullanılarak açılmaya çalışılmasına rağmen nadir de olsa doğrudan mabetler adına hatta keşişler adına vakıf kurulduğu tespit edilmiştir. Örneğin 1623 yılında bir gayrimüslimin arazi ve değirmenini doğrudan Athonite Manastırına vakfettiği ifade edilmektedir ve Kesendire Kadısı da bu bağışı onaylamıştır. Ancak genellikle bu gibi vakıfların sonu da devlet tarafından müsadere edilmek olmuştur⁶⁴.

Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlere yönelik vakıf hukukunun Gayrimüslimler tarafından ihlal edildiğinin tek örneği, doğrudan Athonite Manastırı adına kaydedilen vakıf değildir. Gayrimüslimler, kilise, havra ve İncil gibi dinleri için kutsal sayılanlar adına doğrudan vakıf kuramamaktaydı ve İslam hukukunda tüzel kişilik kurumu düzenlenmediğinden, cemaatleri adına da vakıf kuramıyorlardı. Bu sebeple, Gayrimüslimler, taşınmazlarını yalnızca kendi dinlerine göre hayır kurumu sayılan yerlere bağışlayabilmek için güvendikleri kişiler adına "nam-

⁵⁹ Akgündüz, s. 173; Yıldız, 2019, s. 149; Korkmazer, s. 40; Koyuncu, 2017, s. 35; "...memâlik-i mahrûs[e]lerimde olan kiliseler vakfı için müftî-i zamândan istiftâ olundukta zimîler tasarruf etdikleri tarlaları ve çayırları ve mülk bağ ve bağçelerin (2) ve değirmenlerin ve evlerin ve dükkânların kiliselerine vakf etmek aslâ sahîh olmak ihtimâli yokdur cinâyet-i 'azîmdir alınmak lâzımdır kuzât vakfı ye verirler ise ol dahi kat 'â (3) sahîh değildir vakıfları ve yâhud vârisleri hayâtda ise mülkeridir alurlar tasarruf ederler mîrî cânibine hukûk-i şer 'iyye ve 'örfiyelerin verirler eğer vakıfları ve vârisleri hayâtda değil ise cümle (4) beytü 'l-mâle 'â 'iddir alınub bahâları ile tâlib olanlara bey' olunmak vâcibdir eğer mezkûrlar emlâk-i sahîha-i mezkûrelerin kiliselerine vakf itmiş olmayup ruhbânlarına, fukarâlarına ve yâhud (5) köprülere ve çeşmelerine vakf etdiler ise ve kuzât vakfiyetlerine sıhhat üzre hükm edüb sicill-i sahîh etdiler ise sahîhdür şer 'idir ellerinden alınmaz şerâ 'it-i mezbûre üzre tasarruf edüb (6) bir birinin bî-kusur hukûk-ı şer 'iyyesin ve 'ö rfiyesin verirler deyü fetva verdiler imdi kazâ -yı mezbûrda kilise vakfı olmayub keferenin ve ruhbânların kendü mülkleri olan yerlerine dahi olunmak câ 'iz değildir (7) kilise vakfı ismiyle tasarruf olunan yerler bu bâbda verilen fetvâ-yı şerife muccebince ellerinden alınub tapu ile âhara verilüb il verdiği tapu ile 'öşr ve rüsûmun vermek şartı ile girü kendüler (8) kabul ederler ise verilüp ve mukâta'aları fesh olunub 'öşrü ve resimleri alınmasın emr edüb..." fetvalar için Bkz. Kermeli, s. 171.

⁶⁰ Koyuncu, 2014, s. 65-66.

⁶¹ Yıldız, 2019, s. 152.

⁶² Akgündüz, s. 173; Yıldız, 2019, s. 149; Korkmazer, s. 40.

⁶³ Yıldız, 2019, s. 152.

⁶⁴ Yıldız, 2019, s. 153.

ı müstear” şeklinde ya da normalde var olmayan tarihi, dini şahıslar adına “nam-ı mevhum” olarak kaydettirmektedirler⁶⁵. Bu şekilde yapılan kayıtlar, her ne kadar İslam hukukuna göre bir vakıf olarak kabul edilmese de bağıştan yararlananlar açısından bir vakıf mahiyetindedir.

Osmanlı Devleti'nden önce kilise, manastır gibi mabetler yararına kurulmuş olan vakıfların yönetimi ile Osmanlı Devleti döneminde şahıslar adına kurulmuş olan Gayrimüslim vakıflarının yönetimi birbirinden farklılık arz etmektedir. Buna göre mabetler adına kurulmuş olan vakıflar, hangi din ya da mezhebe mensupsa onun patriği tarafından idare edilmiştir. Bu durum patrik beratlarının atamalarında açıkça ifade edilmiştir⁶⁶. Şahıslar adına kurulmuş olan vakıflar ise vakfedenin kendisi, kendi soyundan gelenler ve akrabaları ya da vakfedenin mensubu olduğu cemaatin papaz ya da patriği tarafından idare edilmiştir. Şahıslar adına kurulan vakıfların idarecisinin kimler olacağı vakfiyelerle belirlenmiştir⁶⁷. Mabetler adına kurulmuş olan vakıflar ile şahıslar adına kurulmuş olan vakıfların idaresi her ne kadar özerk olsa da vakıf mallarının satım ve kira akitleri İslam hukukundaki vakıf hükümlerine uygun olarak yapılması gerekmektedir⁶⁸. Buna göre Gayrimüslimlerin kurduğu vakıflar kadılar tarafından tescil edilmekteydi ve vakıflarla ilgili davalar şer'iyye mahkemelerinde kadılar tarafından çözülmekteydi⁶⁹. Bunun sebebi, bir Gayrimüslimin ibadet yerine ait vakfın, bir Müslüman tarafından kiralanabilmesi ya da Müslümanların ibadet yerine ait vakfın, Gayrimüslime kiraya verilmesidir. Bu durum Gayrimüslim vakıf mallarının idaresine ve sözleşme hürriyetine getirilen bir sınırlama olarak değerlendirilebilir. Ancak bu çok zoraki bir değerlendirme olacaktır. Çünkü çağdaşları arasında kendi içindeki azınlık unsurlarına vakıf kurma hakkı yönünden bu kadar geniş haklar tanıyan bir başka devlet neredeyse yoktur.

Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin vakıf kurma hakkının, vakıf faaliyetleri yönüyle sınırlandırıldığı söylenebilir. Buna göre Osmanlı'da Gayrimüslimlerin hayri ve sosyal amaçlı vakıflar kurmalarına izin verilmesine rağmen bir kilise ya da havra gibi mabet inşasını yapmak amacıyla ya da bir dinin propagandasını yapmak ve dini kitapların basılmasına hizmet etmek amacıyla vakıfların kurulmasını yasaklanmıştır⁷⁰. Bu durumda Osmanlı Devleti, Gayrimüslim

⁶⁵ Koyuncu, 2017, s. 34-35.

⁶⁶ “...ve kadîmden kendü âyîn-i bâtilaları üzre kiliselerine müte'allik bağ ve bahçe ve çiftlik ve değirmen ve tarla ve çayır ve biyût ve dekâkin ve eşcâr-ı müsmire ve gayr-ı müsmirelerine ve ayazma ve manastırlarına ve sâir bunun emsâli kiliseye vakf olan eşyâ ve davarlarına bundan evvel Kuds-i Şerif patriği olanlar ne vechle zabt u tasarruf idegemişler ise mesfûr rahib dahi ol minvâl üzre zabt u tasarruf eyleyüb kasr-ı yed iden mesfûr ve sâir ehl-i 'örf tâifesi taraflarından ve taraf-ı âherden hiç ferd vechen mine'l-vücûh ve sebebin mine'l-esbâb mânî' ve müzâhim olmayub dahl u ta'arruz kılmayalar.” Bkz. Ceyhan, s. 154-155; Patrik atamaları hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca Bkz. İhsan Satış, İhsan ve Ceyhan, Muhammed, “The Ottoman Berats of the Greek Orthodox Patriarch of Jerusalem (1872-1931)”, *Journal of Holy Land and Palestine Studies*, C. 14, S. 2, 2015, s. 189-201.

⁶⁷ Ceyhan, s. 177.

⁶⁸ Halaçoğlu, s. 98; Ceyhan, s. 159-166; Osmanlı vakıf hukuku ve tatbikatına göre vakfın irade beyanı ya da vakfın lüzumuna karar verilmesi halinde kadı tarafından vakfın tescili yapılmaktadır ve vakfın bağlayıcılığı bu saatten itibaren başlamaktadır. Yani bu saatten sonra vakıf işlemi bozulmamakta ve vakıftan dönülemezdir. Bu sayede vakfedilen mal, dokunulmazlığını kazanmış olur, söz konusu mallar satılamaz, rehine konu olamaz, miras yoluyla alt kuşaklara aktarılamaz, iare akdine konu olamaz ve bağışlanamaz. Bkz. Akgündüz, s. 111-112.

⁶⁹ Koyuncu, 2014, s. 65; Koyuncu, 2017, s. 32.

⁷⁰ Mabetlerin inşası ve tamiri ile ilgili olan yasaklar, Islahat Fermanı hatta Islahat Fermanı ilan edilmeden önceki geçiş dönemine kadar katı bir şekilde korunmuştur. Yoksa Islahat Fermanı ilan edilmeden önceki geçiş döneminde ve devamı Islahat, Tanzimat ve Kanunu Esasi dönemlerinde de mabetlerin inşası bildirim şart koşulmasıyla serbest bırakılmıştır ve neredeyse Gayrimüslimler hanelerini bile kilise haline getirmelerine izin verilmiştir ayrıntılı bilgi için Bkz. Koyuncu, 2014, s. 145-146.

vakıfları, amaç yönüyle sınırlandırmış olmaktadır⁷¹. Ayrıca Osmanlı Devleti'nde vakıf kurma hakkı, vakfedilen malın cinsi yönüyle de sınırlandırılmıştır. Buna göre Gayrimüslim, vakıf kurmak amacıyla, arazi, bağ, bahçe gibi işlenebilir topraklarını vakfedemezdi⁷².

Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin vakıf kurma hakkının yukarıda sayıldığı şekilde sınırlandırılmasının birden çok sebebi vardır. Örneğin yalnızca mabetler adına vakıf kurulmasının ya da bağışta bulunulmasının yasak olmasının en önemli sebeplerinden birisi, Osmanlı Devleti, topraklarında Bizans döneminde olduğu gibi güçlü ve bağımsız bir kilisenin var olmasının önüne geçilmek istenmesidir⁷³. Diğer en önemli sebep ise İslam hukukuna göre vakıfların geçerli olmasında aranan kurbet şartının gerçekleşmesidir. Şöyle ki bir Gayrimüslim yalnızca mabet adına vakıf kurduğunda kendi dini adına kurbet şartını gerçekleştirdiği halde İslam dini adına kurbet şartı gerçekleşmeyecektir. Bu sebeple yalnızca mabetlerin değil; mabetlerle birlikte kilisenin fakir fukarasının da vakıftan yararlananlar arasında zikredilmesi şart koşulmuştur⁷⁴.

Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimler, vakıf kurma hakkına yukarıda belirtilen sınırlar dahilinde neredeyse Müslümanlar gibi sahip olmuşlardır. Ancak bu durum, 1816 tarihine kadar sürmüştür. Çünkü bu tarihte Divan-ı Hümayun, Esbak Şeyhü'l İslam Dürriade Abdullah Efendi'nin verdiği bir fetva üzerine manastır ve kilise fukarası için yalnızca nakit para vakfedileceğine karar vermiştir. Yani 1816 tarihinden itibaren Gayrimüslimlerin, dükkân, bahçe, tarla, çiftlik gibi gayrimenkul gelirlerinin kilise ve havra gibi mabetlerinin fukarası için vakıf yoluyla bağışlamaları yasaklanmıştır ve bu yasaklama, 1912 tarihinde çıkarılan "Kanunu Muvakkat" e kadar devam etmiştir⁷⁵.

Kısaca özetlemek gerekirse Osmanlı öncesinde kurulmuş olan ve kilise, manastır, havra gibi mabetlerin yararına sunulmuş olan Gayrimüslim vakıfları, Osmanlı Devleti'nde de aynen geçerliliğini devam ettirmiştir. Ancak mabedin yararına sunulmuş olan vakıf mallarının mülkiyeti mabede değil; devlete ait olmuştur. Ayrıca Osmanlı Devleti'nde yeni kurulacak olan Gayrimüslim vakıfların, aile üyeleri adına bir Gayrimüslim ya da Müslüman kimsenin adına ya da mensubu olduğu dinin mabedinin fakir fukarası adına yapılabilir iken; mabedin adına yapılması yasaklanmıştır⁷⁶. Buna göre Gayrimüslimlerin vakıf kurma hakları bağlamında vakfın unsurları

⁷¹ Ayhan İzmirli, Lale, "Çözülemez Problem; Cemaat(Azınlık) Vakıflarının Taşınmaz Mal Edinmesi", *TASEM Akademi Dergisi*, S. 5, 2018, s. 101; Ancak Osmanlı'nın klasik döneminde şehir dışında bulunan köylerde ve adalarda mabed inşasına herhangi bir yasaklama getirilmemiştir. Bkz. Koyuncu, 2014, s. 105.

⁷² Koyuncu, 2014, s. 65; "Mes'ele: Ba'zı zimmîler bir manastır râhibleri olduklarında, mezbûrların ellerinde olan mülk davarların ve bağların ve bağçelerin ve değirmenlerin il kâtibi mezbûrların ellerinden alub yine mezbûrlara bey' edüb, mezbûr zikr olunan emlâki mezbûr manastırın fukarâsına ve âyende ve revendesine vakf eylese ba'de zamânin mezbûr vakfa şer'an hâriçten kimse dahle kâdir olur mu? Elcevap: Vakf ettikleri davar ve bağ ve bağçe ve değirmen ve dükkân makûlesinden olub, manastıra vakf etmeyüb, gelen giden fukarâya vakf edecek aslâ dahl olunmaz. Tarlalar ve mezra'alar ise asla vakfa kabil değildir. Amma anı dahi mirîden tapuya alub "râhibler tasarruf edüb sâir re'âyâ gibi cemî' hükûkunu verdik- ten sonra kimse dahl etmeye. Râhipler fevt oldukta, yerinde kalanlar tasarruf edeler" deyu deftere kayd oli- cak ana dahi dahl olunmaz, vakf adına olmayacak." Ebu Suud Efendinin konu ile ilgili fetvası için Bkz. Kermeli, s. 174.

⁷³ Kermeli, s. 166; Ceyhan, s. 175; Korkmazer, s. 43; Koyuncu, 2017, s. 33.

⁷⁴ Üçok/ Mumcu/ Bozkurt, s. 126; Kermeli, s. 172; Osmanlı döneminde vakıfların kilise adına kurulmasının sınırlandırıldığı bilgisine katılmayan bu sınırlandırmanın mabetlere vakfedilen mala mirasçıların müdahalesinin engellenmesi için yalnızca birkaç defalığına yapıldığını ve bunun da patrik tarafından talep edildiğini savunan görüş için ayrıca Bkz. Kenanoğlu, 2017, s. 333; 340.

⁷⁵ Koyuncu, 2014, s. 66.

⁷⁶ Kermeli, s. 168.

arasında yer alan mevkufun aleyh yani vakıftan kimlerin yararlanacağını belirleme noktasında bir sınırlama söz konusudur. Ancak Osmanlı'nın son dönemlerinde yaşanan bazı gelişmeler, bu sınırlandırmaların haklılığını ortaya çıkarmaktadır⁷⁷.

SONUÇ

Osmanlı Devleti, çok uzun yıllar geniş topraklarda farklı dinlere sahip insanlarla bir arada yaşamış, hoşgörülü ve güçlü bir devlettir. Devlet yönetimine hâkim olan ilkeleri, İslam hukuku kuralları çerçevelendirilmiştir. Haliyle devlet sınırlandırılmasını öngören temel hak ve hürriyetlerin sınırını da İslam hukuku belirlemiştir. Buna göre Osmanlı Devleti, Müslüman-Gayrimüslim ayrımı yapmaksızın tebaasının doğuştan gelen bir takım temel hak ve hürriyetlerinin olduğunu kabul etmiştir. Bu haklardan en önemlisi ise vakıf kurma hakkıdır.

Vakıflar, Osmanlı Devleti döneminde birçok faaliyetin öncülüğünü yapmıştır. Osmanlı Devleti, kamu hizmeti faaliyetini, kurulmasına müsaade ettiği ya da geçmişte kurulmuş ve Osmanlıda da halihazırda varlığını sürdüren vakıflar eliyle yerine getirmiştir. Bu sayede Osmanlıda vakıflar, eğitim ve öğretim, sağlık, güvenlik, ulaşım, dini ve hayri işlerin görüldüğü, toplum ve kültür hayatında önemli rolleri üstelenen bir hayır kurumu haline gelmiştir. Günümüzde vakıfların bu işlevlerinin yerini bazı devlet faaliyetleri aldığı için vakıf kurma hakkı, eski önemine haiz olmasa da Osmanlı Devleti'nde vakıf kurma hakkı en az bir ifade hürriyeti, konut dokunulmazlığı hakkı ya da ibadet hürriyeti gibi önemli bir haktır. Haliyle böyle bir haktan sınırlandırılmaksızın yararlanmak tüm Osmanlı tebaasının vazgeçilmez bir isteğidir.

Osmanlı Devleti, vakıf kurma hakkını tebaasında herkese tanımıştır. Ancak Gayrimüslimlerin vakıf kurma hakkı, İslam hukuku ilkeleri çerçevesinde birtakım sınırlandırmalara tabi tutulmuştur. Buna göre Osmanlı Devleti Gayrimüslim vakıfları vakıftan yararlananlar kimler olacağı, vakfın amacı, vakfa konu olan malın cinsi yönünden sınırlandırmıştır. Bu sınırlandırmalar, Osmanlı Devleti'ni merkeziyetçi ve otoriter bir devlet gibi göstermektedir. Ancak bu sınırlandırmalar, vakıfların Osmanlı dönemindeki etkinliği ve özerkliği göz önünde bulundurulduğunda, devlet güvenliği ve devletin devamı; yaygınlığı göz önünde bulundurulduğunda ise devletin toprak mülkiyetini koruması açısından hayati öneme sahiptir. Osmanlı Devleti, bünyesinde barındırdığı milletler için vakıf kurma hakkının ve kurulan vakfın devamının kıymetli bir hak olduğunu öngördüğünden dolayı merkeziyetçi ve otoriter yönetim anlayışına rağmen vakıflara fazlasıyla müsamahakâr bir tutum içinde olmuştur. Tüm bunlar bize göstermektedir ki Osmanlı Devleti'nin Gayrimüslimlere tanımış olduğu vakıf kurma hakkı, Osmanlı'nın Gayrimüslimlere karşı izlemiş olduğu hoşgörü politikasının en güzel tezahürüdür.

⁷⁷ 18. Yüzyılda Rum Ortodoks Patrikhanesi sahip olduğu geniş yetkileri kullanmış ve Rum milletçiliğini ön plana çıkaran faaliyetlerde bulunmuştur. Patrikhane Rus desteğini de yanına alarak Etnik-i Eteryâ, Mavro-Mira, Pontus Rum gibi bölücü teşkilatların kurulmasına öncülük etmiştir. Bkz. Ayber, s. 39; İngiltere, 1839 Tanzimat Fermanı ve 1856 yılında Islahat Fermanı ile getirilmiş olan düzenlemelerden yararlanarak Osmanlı Devleti'nin millet olarak kabul ettiği Protestanları kullanarak Osmanlı Devleti içinde misyonerlik faaliyetleri yürütmüştür. Protestanlar bu faaliyetleri daha çok okul, hastane gibi vakıf kurumlarda yerine getirmiştir. Bkz. Doğan, s. 67.

KAYNAKÇA

- AKBULUT, İlhan, “Vakıf Kurumu, Mahiyeti ve Tarihi Gelişimi”, *Vakıflar Dergisi*, C. 30, 2007, ss. 61–72.
- AKGÜNDÜZ, Ahmet, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Ankara, 1988.
- AKMAN, Ahmet, “Eski Vakıflar Hukuku Bağlamında Vakıf Müessesesi ve Günümüzdeki Etkileri”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 2, S. 26, 2018, ss. 189–224.
- AKMAN, Ahmet, *Eski Vakıflar Hukuku ve İdaresi*, Adalet Yayınevi, Ankara, 2019.
- AKMAN, Mehmet, “Kilise ve Havraların İslâm-Osmanlı Hukuk Tarihindeki Yeri”, *İLAM Araştırma Dergisi* S. 2, C. I, 1996.
- ALKAN, Mustafa, “Azınlık Vakıfları (Tarihî Arkaplanı, Hukukî Yapısı ve İç Analizi)”, *Gazi Akademik Bakış*, C. 2, S. 4, 2009, ss. 93–111.
- ARAL, Berdal, “The Idea of Human Rights as Perceived in the Ottoman Empire”, *Human Rights Quarterly*, C. 26, 2004, ss. 454–82, <https://heinonline.org/HOL/Page?handle=hein.journals/hurq26&id=464&div=24&collection=usjournals>, Erişim Tarihi: 05.11.2021.
- ARMAĞAN, Servet, *İslam Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler*, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 1992.
- AY, Nuran, “Osmanlı Devletinde Merkezîyetçilik Prensibi ve Hukuk Sistemine Etkileri”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 10, S. 1–2, 2002, ss. 131–163.
- AYBAY, Rona, *İnsan Hakları Hukuku*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2015.
- AYBER, Bahar, *Tanzimat'tan Lozan'a Türkiyede Azınlık Hakları*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı Anayasa Bilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2008.
- AYDIN, M. Akif, *Türk Hukuk Tarihi*, Beta Basım, Yayım, Dağıtım A.Ş., İstanbul, 2009.
- AYHAN İZMİRLİ, Lale, “Çözölemeyen Problem; Cemaat(Azınlık) Vakıflarının Taşınmaz Mal Edinmesi”, *TASEM Akademi Dergisi*, S. 5, 2018, ss. 97–135.
- AYKANT, Mehmet, *Osmanlı Sosyal Güvenlik Hukukunda Temel Kurumlar*, Adalet Yayınevi, Ankara, 2019.
- BAŞAR KOÇ, Cansu, “Osmanlı Millet Sisteminden Ulusa Geçiş”, *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, C. 23, S. 1, 2017, ss. 195–231.
- BASHİR, Sobia and Amen IMRAN, “Legal System of Ottoman Empire”, *Journal of Law and Society (University of Peshawar)*, C. 42, S. 59–60, 2012, ss. 99–110, <https://heinonline.org/HOL/Print?collection=journals&handle=hein.journals/jlsup42&id=102>, Erişim Tarihi: 05.11.2021.
- BERKİ, Ali Himmet, “İslamda Vakıf, Zağanus Paşa ve Zevcesi Nefise Hatun Vakfiyeleri”, içinde *Vakıf Hukuku Yazıları Ali Himmet Berki*, ed. Hüseyin ÇINAR, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2013, ss. 47–80.
- BERKİ, Ali Himmet, “Hukuki ve İctimai Bakımdan Vakıf”, içinde *Vakıf Hukuku Yazıları Ali Himmet Berki*, ed. Hüseyin ÇINAR, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2013, ss. 81–86.
- BERKİ, Ali Himmet, “Vakıfların Tarihi, Mahiyeti, İnkişafı ve Tekâmülü, Cemiyet ve Fertlere Sağladığı Faydeler”, *Vakıflar Dergisi*, C. 6, S. 6, 1965, ss. 9–13.

BİLGİÇ, Veysel K., “Osmanlı Devleti'nde Azınlıklar”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 21, 2013, ss. 339–354, http://isamverri.org/pdfdrng/D02533/2013_21/2013_21_BILGICV.pdf, Erişim Tarihi: 05.11.2021.

BOZKURT, Gülnihal, *Alman İngiliz Belgelerinin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1996.

BOZKURT, Gülnihal, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1996.

BOZKURT, Gülnihal, “İslam Hukukunda Zimmilerin Hukuki Statüleri”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* C. 3, S. 1–4, 1987, ss. 115–156.

BOZKURT, Gülnihal, “Türk Hukuk Tarihinde Azınlıklar”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 43, S. 1–4, 1993, ss. 49–59.

CEYHAN, Muhammed, *Osmanlı Devleti'nde Gayri Müslimlerin Mülk ve Vakıf Edinimi (18. Yüzyıl)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yeniçağ Tarihi) Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2016.

ÇİLİNGİR, Hamdi, *Haneî Vakıf Hukukunda Gaye Unsuru*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri İslam Hukuku Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2014.

CİN, Halil ve AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Türk İslam Hukuk Tarihi*, Timaş Basım Ticaret ve Sanayi Anonim Şirketi, İstanbul, 1990.

CİN, Halil ve AKYILMAZ, S. Gül, *Türk Hukuk Tarihi*, Konya: Sayram Yayınları, 2009.

ÇUÇAK, Muhammed, *Osmanlı Hukukunda Azınlıkların İbadet Hakkı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2015.

DEMİR, Mustafa ve Tufan TURAN, “Türkiye Selçuklu Ve Osmanlı Tecrübesinde Gayr-i Müslim Kimliği”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, C. 2, S. 1, 2014, ss. 189–213.

DOĞAN, Hüseyin, “XIX. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Temel Hak ve Hürriyetler Açısından Canik (Samsun) Ermenileri”, *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 5, S. 9, 2018, ss. 66–78, <https://0310f26cj-y-https-web-s-ebsochost-com.erbakan.proxy.deepknowledge.io/ehost/pdfviewer/pdfviewer?vid=5&sid=7760dcab-fb84-4679-9da7-720883901e04%40redis>, Erişim Tarihi: 05.11.2021

ERCAN, Yavuz, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2001.

ERYILMAZ, Bilal, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebanın Yönetimi*, Risale Yayınları, İstanbul, 1990.

GÖZLER, Kemal, *İnsan Hakları Hukukuna Giriş*, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa, 2017.

GÖZLER, Kemal, *Türk Anayasa Hukuku*, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa, 2019.

GÜLLÜ, Ramazan Erhan, “Osmanlı Devleti'nde Azınlık Var mıydı? Osmanlı Devleti'nin Gayrimüslim Vatandaşlarının 19. Yüzyılda Değişen Hukuki Statüleri Hakkında Bir Değerlendirme”, *bilig-Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 95, 2020, ss. 149–74, doi:10.12995/BILIG.9507, Erişim Tarihi: 05.11.2021.

GÜNERİ, Hasan, “Azınlık Vakıflarının İncelenmesi”, *Vakıflar Dergisi*, C. 10, 2006, ss. 79–108.

GÜNERİ, Hasan, *Türk Medeni Kanunu Açısından Vakıfta Amaç Kavramı ve Amacına Göre Vakıf Türleri*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1976.

GÜNEŞ, Mehmet, “Osmanlı Devleti'nin Gayrimüslim Tebaaya Yaklaşımında Dönemsel Değişimler”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, C. 3, S. 3, 2017, ss. 12–26, Erişim Tarihi: 05.11.2021.

HALAÇOĞLU, Yusuf, "Osmanlılarda Vakıf Müessesesi", *Vakıf Haftası Dergisi*, C. 1, 1984, ss. 98–99.

IŞIK, Alper, *Türkiye'de Ulus-Devlet ve Gayri Müslim Azınlık*, İstanbul: On İki Levha Yayıncılık A.Ş., 2016.

KAYA, M. Yaşar, *Osmanlı Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Aile Vakıfları*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı İslam Hukuku Bilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Bursa, 2017.

KENANOĞLU, M. Macit, *Osmanlı Devletinde Millet Sistemi ve Gayrimüslimlerin Hukuki Statüleri(1453-1856)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2001.

KENANOĞLU, M. Macit, *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2017.

KERMELİ, Eugene, "Ebû's-Su'ûd'a Göre Kilise Vakıfları Osmanlı Hukukundaki Teori ve Pratiği", *Vakıflar Dergisi*, C. 34, S. 34, 2010, ss. 165–175.

KONAN, Belkis, "İnsan Hakları ve Temel Özgürlükler Açısından Osmanlı Devletine Bakış", *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 15, S. 4, 2011, ss. 253–88.

KORKMAZER, Sıddık, "Osmanlı Kıbrıs'ında Gayrimüslim ve Kilise Vakıfları", *ATABE Dini Araştırmalar Dergisi*, C. 1, S. 5, 2021, ss. 35–57, <https://asosindex.com.tr/index.jsp?modul=journal-page&journal-id=135>, Erişim Tarihi: 05.11.2021.

KOYUNCU, Nuran, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Din ve Vicdan Hürriyetleri Bağlamında Mabetlerin Hukuki Statüsü*, Adalet Yayınevi, Ankara, 2014.

KOYUNCU, Nuran, "Kilise Vakıfları" içinde *Türk Anayasa Hukukunun Güncel Sorunları*, ed. Ferhat Uslu, Beşköprü Yayınları, Sakarya, 2017.

KUMAŞ, Mehmet Salih, *Çok Hukuklu Sistem ve İslam Hukukundaki Yeri*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı İslam Hukuku Bilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Bursa, 2007.

OKUR GÜMRÜKÇÜOĞLU, Saliha, "İstanbul Kadı Sicillerine Göre Gayr-i Müslimlerin Sosyal Ve Hukuki Konumları(XVI VE XVII Yüzyıllar)", *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, C. 4, S. 2, 2018, ss. 241–60, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/512889>, Erişim Tarihi: 05.11.2021.

ONAR, Sıddık Sami, *İdare Hukukunun Umumi Esasları C.II*, İsmail Akgün Yayınları, İstanbul, 1966.

ORTAYLI, İlber, "Osmanlılar'da Millet Sistemi", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İslam Araştırmaları Merkezi, 2005, C. 30, ss. 66–70.

SATIŞ, İhsan, Muhammed CEYHAN, "The Ottoman Berats of the Greek Orthodox Patriarch of Jerusalem (1872-1931)", *Journal of Holy Land and Palestine Studies*, C. 14, S. 2, 2015, ss. 189–201, https://www.researchgate.net/publication/283776701_The_Ottoman_Berats_of_the_Greek_Orthodox_Patriarch_of_Jerusalem_1872-1931 Erişim Tarihi: 05.11.2021.

ŞENSOY, Fatma, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Çocuğa ve Kadına Hizmet Veren Sosyal ve Ekonomik Boyutu*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı İktisat Tarihi Bilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1994.

ŞENTÜRK, Recep, "İslam'da Azınlık Hakları: Zimmiden Vatandaşa", *İnsan Hakları Araştırmaları*, C. 4, S. 6, 2006, ss. 43–70.

TEBER, Ömer Faruk, "Osmanlı Toplumunda Sosyal Kurum Olarak Vakıf Kurumu Ve İşleyişi", *Dini Araştırmalar Dergisi*, C. 4, S. 12, 2002, ss. 197–205.

TÖKEL, Arif, "Ottoman Human Rights Practice: A Model of Legal Pluralism", *Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi*, C. 2, 2016, ss. 201–220.

ÜÇÖK, Çoşkun/ MUMCU, Ahmet/ BOZKURT, Gülnihal, *Türk Hukuk Tarihi*, Savaş Yayınevi, Ankara, 1996.

VİNGAS, Pandeli Laki, “Osmanlıdan Günümüze Cemaat Vakıfları: Cemaatlerin Yeni Yönetim Anlayışında Vakıfların Rolü ve Geleceği”, *Balkanlarda Osmanlı Vakıfları ve Eserleri Uluslararası Sempozyumu*, Vakıflar Genel Müdürlüğü, 2012, ss. 47–50.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin, “Vakıf: Tarih”, içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İslam Araştırmaları Merkezi, Ankara, 2003, ss. 479–486.

YILDIZ, Kenan, “Aykırı Vakıflar: Osmanlıda Fukarâ-yı Müslimîni de Gözeten Gayrimüslim Vakıfları”, *Osmanlı Araştırmaları*, S. 54, C. 54, 2019, 141–198.

YILDIZ, Özgür, *Osmanlı Devleti'nde Sosyal Hayat*, Pegem Akademi, Ankara, 2021.

YÜKSEL, Hasan, “Vakfiye: Türk ve Osmanlı Tarihi”, içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İslam Araştırmaları Merkezi, Ankara, 2012, ss. 467–469.

Kubbealtı Sözlüğü, <http://lugatim.com/s/fıkıh>, Erişim Tarihi: 02.11.2021.